



ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Кадык камгалалы

ТОМАТОЛОГИЯ: ҮЕНИНҢ БЕЛДИРИНДЕ

Тыва Республиканың стоматология поликлиникасы 1965 чылдың август 4-те тургустунган, оон бээр кен дөрт чыл шуужуп эрткен.

Ук үеде ында 38 стоматолог эмчи, 8 эмчи хун бүрүде чонну хүлээп ап, элчег-биле ажилдап турарлар. Ук жылдың тускай байырлал хүннери аль 9 – Стоматологтар хүнү, март диш эмчилериниң хүнүн делегей диш байырлаар кылдыр тургускан. Стоматолог дээрге дээди эртемниг, а диш ортумак тускай мергелдиг эмчи ыгылап турар.

Тывага медицинаның диш эмнээр нышкынының төөгүзүн болгаш эмчи кижилериниң дугайында 2015 а «Стоматология поликлиникасының ылы» деп тускай номну ТР-ниң Камгалал яамызы биле ук эмнелге ТР-ниң «Кадык камгалалының ылыг ажилдакчызы» аттың эдилекти бир дугаар дээди эртемниг стог К.Ш. Чамзырай, Л.М. Эйдумов, Омичев, С.А. Чымба, Л.Г. Глушкова, Бады, Л.Н. Хаажык, В.В. Тасханов стоматологияның эртем ёзугаар сайзыраарына улуг үлүг-хуузуун өске-даа төлөтпег эмчилериниң ында бо номда бижээн.

Биле амыдырал деңге чоруур. Үе-ерлирге, кижилерниң амыдыралы-езги дег эвес болур. Ынчалзажок кадыкшылы, өөредилгези, эртем-болгаш амыдырал байдалынче ниң сагыш салышкыны кажан-лараваан. Ооң бир бадыткалы ниң бюджеттиг кадык камгалал чери Республиканың стоматология поликлиникасы ол. Ында бичии рның болгаш улуг улустуң диш гези деп ийи салбыр ажилдап бо ийи эмнелгеде аарыг улустуң ин төлевир чокка эмнеп турар улус оон үзүлбес. Бир хүнде 350 кижини хүлээп ап, эмнеп турар. Ында чүгле Кызылдың 3, 15, 8 дуг школаларында уругларның диш ниң тускай кабинеди ажиттын-адыкшыл маршруду» губернатор лели-биле ырак-узак суурларга арып чедип турарлар. Ол тускай е болганда, диш аарыгларын эмлазы-биле аңгы-аңгы адырларның листери ында бар. Ынчангаш динедир сорулгалыг келген улустар чалдан-даа, республиканың шуп-гун-суурларындан-даа хөйү-биле рар.

Хүн мурнунга эмчиниң күүседир гезинден аңгыда, кадык чаагай ралдың бир дугаар суртаалчылары ы. Ынчангаш стоматолог эмчилер а, спорт талазы-биле республика-уп турар хемчеглерге идепкейлиг чоруурлар. Ындыгларның чи-Бежен-оол Кууларович Торусту ыштырып болур. Ол 2005 чылдан а, амгы үеде чедир улуг улустуң диш езин удуртуп турар.



Стоматолог-пародонтолог Ю. Монгуш.

«Кадыкшыл дээрге чүгле эмчиниң дузазы-биле чедип алдымас. Кадык болур дизе, амы-хууда гигиенаны сагыыр, спортка ынак, ажилгыр кержээ, бурунгаар чүткүлдүг болур. Сагыш-сеткили омак-сергек, тура-соруктуг кижиниң кадыкшылы-даа быжыг, ажил-херээ чедишкениг болур. Сагыш-сеткили муңгаргай, багай бодамдарлыг чоруур болза, ол бир дугаарында кижиниң кадыкшылынга дээр. Организмниң аарыгга удур туржур күжү кошкай бээр. Ылаңгыя диш аарыг дээрге неперенгей аарыг болгаш, сагыш-сеткил кошкак, суларгай апаарга-ла, диштер бирээлеп аарып эгелээр. Ону дораан эм-нетпес болза-ла, кожа диштерже дамчып улажып чоруй баар.

Диш аарыындан баш удур камгала-ныр дээр болза, үш кол дүрүм бар. Бир дугаары, аас иштин арыг тудары, хүн бүрүде дижин чуур. Ийи дугаарында, шын чемненир. Ол дээрге чемненир үе-шакты сагыыр, чимистерни, ногаа аймаан хөй чиир. Чигирзиг чемнер чиирин кызыгаар-лааш, ооң орнунга ногаа, чимис аймаан чемге ажыглаар. Бичии уругларның диш-теринге чупа-чупс ышкаш карамельдер дыка хоралыг. Хөй чигир аас иштинге бактерияларның көвүдээринге салдар-лыг. Яблок ышкаш чимистер аас иштин, диштерни камгалаар бүдүмелдерлиг болур. Үш дугаарында, кадык чаагай амыдыралдың дүрүмнери-биле чурттаар. Спортчу, сагыш-сеткили быжыг, тура-соруктуг кижиге аарыг-аржык дегбес боор. Мен бодаарымга, бо дүрүмнерни чүгле бир-ийи катап эвес, а доктаамал сагып чоруур болза эки. Бойдустуң эргилдези-биле дөмей, үспейн шак ынчаар сагыыр ужурлуг. Түңнели бир чылдан-на көстүп келир. Оон чылдан чылче черле үспейн са-гыыр. Он ийи эргилделиг чыл дургузунда ынчаар сагып чурттаар болза, түңнелинде чүгле чедишкениг, быжыг кадыкшылдыг, өөрүшкү-маңнайлыг болур» – деп, Бежен-оол Кууларович сүмөлөп турар.

УЛУГ УЛУС ЭМНЕЛГЕЗИНДЕ

Поликлиникада диш эмнээр – терапия, диш салыр – ортопедия, диш турар хирургия салбырларында, стоматолог эмчилер, диш болгаш аас иштиниң аарыгларын эмнээр парадантолог эмчилер доктаамал ажилдап турар. Медицина эртемнериниң кандидаты Юлия Монгуш эмнээшкын талазы-биле кол эмчиниң оралакчызы болбушаан, аарыг улусту хүлээп ап, эмнеп турар. Диж аргажок аартып турар кижилерни оочур чокка хүлээп алгаш, баштайгы эмчи дузазын чедирер.

Республикада стоматолог-параданти-лог мергелдиг эмчи хоорай болгаш ко-жууннарда келген аарыг улусту чааскаан хүлээп алыр. Ол бодунуң ажылының ду-гайында мынчаар чугаалаар: «Парадан-толог эмчиниң ажылы дээрге аас иштинге тыттып келир янзы-бүрү аарыгларны эм-нээр. Чижээлээрге, аас ишти оюлганнап аарыг берип болур, диштери карарып аарып эгелээрге, оларны арыглап аш-таар апаар. Ылаңгыя диштиң шазы ыжа бээрге, үезинде келгеш эмнетпес болза, диштери боттары-ла божап эгелээр, оон дүжүп каар. Чамдыкта улус чүгле дижиниң шазы ыжа бээрге чедип кээр. Ол дээрге иринеп, аарыгның ханылай бергени-дир. Кандыг-даа аарыгны эртежи эмнедир болза эки. Ынчангаш чылда чаңгыс катап диштерин хынадып ап турары чугула. Мооң мурнунда чылдарда улус колдуунда дижиниң аарыын кедередиң алгаш кээр турган. Сөөлгү чылдарда аныяк-даа, улуг-даа кижилер баш бурунгаар хынадып, диштери аарып эгелей бээрге-ле келгеш, эмнедип ап турар апарганы өөрүнчүг».

Россияның аңгы-аңгы региона-рындан барган стоматолог эмчилер Москваның Парадантиология төвүнге чылдың-на билин бедидип өөренип ап турарлар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүң медээлери

ШИЛИЛДЕ ДООЗУЛГАН

«Таарымчалыг хоорай хүрээлели» программага кириштирери-биле бажың чанының девискээрлерин чаагайжыдар төлевилелдерни шилип алырының бирги чадазы доозулган. 2019 чылда Кызыл хоорайга 12 бажың чанының де-вискээрлерин болгаш 15 хөй-ниитиниң дыштанылга черлерин чаагайжыдарын планнаан. Бо хемчеглерге федералдыг бюджеттен 96 сая рубльди камгалаан, а 972 муң рубльди республика бюджетин-ден тускайлаан.

Мөөрейге Тере-Хөл биле Тожу кожуун-нардан аңгыда, 17 кожуундан 37 дизайн-төлевилелдерни кириштирген. Ооң түңнел чадазынче 21 төлевилел эрткен.

АДАЛАР ЧЫЫЖЫ

Февраль 18-20 хүннеринде Екате-ринбург хоорайга бүгү Россия чергелиг бирги адалар чыыжы болур. Ооң ажы-лынга киржири-биле хөй ажы-төлдүг, идепкейжи болгаш ажы-төл кижизидил-гезинге харысалгалыг адаларны ча-лаан. Россияның 79 регионундан келген төлээлер ада кижиниң өг-бүлөгө, уруглар кижизидилгезинге, хөй-ниитиге ролунуң дугайында шыңгы чугааны чорудар.

Тывадан бүгү Россия чергелиг адалар чыыжына Тываның Баштыңының чанын-да Хамаатыларның эгелээшкенин деткиир талазы-биле чөвүлелдин удур-тукчузу, Тываның Адалар чөвүлелиниң даргазы Хонук-оол Монгуш киржир.

Тывага Адалар чөвүлели тургустун-гандан бээр бо чылын 5 чыл болур. Бистиң республика Россияның өске регионнарын мурнай бо хөй-ниити орга-низациязын тургузуп, ажы-төл кижизи-дилгезинге эр кижилерниң, адаларның идепкейин бедидериниң дугайында чугаалажып эгелээн. 2016 чылдың түңнелдери-биле Тываның Адалар чөвүлели Россияда эң эки ажылдыг 5 Адалар чөвүлелиниң санынче кирген. Ынчангаш Тыва Республиканың Адалар чөвүлелиниң арга-дуржулгазын феде-ралдыг деңгелге чугаалажып көөрү-биле шуулганны чыгган.

УВС АЙМАККА

Моолдун Увс аймаанга март 9-та те-велер фестивалы болурун Улаангомнун мэриязының туризм талазы-биле кол специализи Чулуун-Баатор Будьханд дыңнаткан. Фестивальды 2 километрге төвелер мунукчуларының чыскаалы-би-ле эгелээр. Программаны төве мунган артистерниң солун оюн-көргүзүү уламчы-лаар. Малчыннар ортузунга эң чараш хеп-сынның төве мунукчузу, эң каас дериг-хе-рекселдиг төве дээш мөөрейни эрттирер. Төве дүгүнден кылган чөптерни, өгнүң дериг-херекселдерин делгеп көргүзөр. Өглерге ниитиниң чемненилгезин орга-низастап, хуужуурларны, төве сүдүнден кылган хымысты садар, төвелер-биле чурукка тырттырар фотографтар ажил-даар. Элезинге күштүглер сумо хүрешке күжүн шенежирлер.

Фестивальдың эң солун кезээ 10 ки-лометрге төвелер чарыжы болур. Даар-тазында, март 10-да, күзелдиг кижилер Хяргас хөлче аян-чорук кылып, хөлге балыктаар аргалыг болурлар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел
бичии-биле шаңнаарының
дугайында

2019 чылдың февраль 6
№25 Кызыл хоорай

Күш-культура болгаш
спорттун хөгжүлдезинге кири-
ген ачы-хавыязы дээш Тыва
Республиканың «Тыва» спорт-
чу школа» бюджеттиг албан
черииниң тренери Кайгал-оол
Дүктүг-кысович Донгакты;

Хей чылдарда ак сеткилдиг
ажылы дээш Күш-ажылдың
хоочуну Елена Чүлдүмовна
Кара-оолду;

Эртем ажылының хөгжүл-
дезинге кириген үлүг-хуузу бол-
гаш хей чылдарда ак сеткилдиг
ажылы дээш «Тываның Күрүне
Университеди» күрүнениң фе-
дералдыг бюджеттиг өөредилге
албан черииниң эртем талазы-
биле проректору Урана Влади-
мировна Ондарны;

Өөредилге адырынга хей
чылдарда ак сеткилдиг ажылы
дээш «Тываның агроуплетпур тех-
никуму» күрүнениң бюджеттиг
профессионал өөредилге албан
черииниң бүдүрүлгө мастери Ок-
сана Андреевна Ондарны;

Кызыл кожуунунуң Каа-Хем
суурда «Т.Б. Куулар аттыг дугаа-
ры 2 ортумак ниити өөредилге
школазы» муниципалдыг бюд-
жеттиг өөредилге албан черииниң
эге класстар башкызы Антонина
Витальевна Фелелованы;

Хей чылдар иштинде ак
сеткилдиг ажылы дээш «Тыва
Республиканың күрүне эрге-
чагыргазының күүсекчи болгаш
хоойлужудулга органның
ажыл-агыг эргели» күрүнениң
бюджеттиг албан черииниң уза-
ныкчы-сантехники Вячеслав
Хемер-оолович Монгушту;

«Тыва Республиканың күү-
секчи болгаш эрге-хоойлу
органның ажыл-агыг эргели» күрүнениң бюджеттиг ал-
бан черииниң чазаныкчызы Юрий
Ховалыгович Суур-оолду.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың
күрүне шаңналдары-биле
шаңнаарының дугайында

2019 чылдың февраль 8
№28 Кызыл хоорай

Күш-ажылчы чедишкенини
болгаш үре-түнелдиг ажылы
дээш «Тыва Республиканың
алдарлыг ажилдакчызы»
хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Юрий Кыргысович Байла-
кайга – күш-ажылдың хоочуну;
Сергей Мөңгүн-оолович Са-
рылгарга – Тыва Республиканың
Баштыңы – Чазаның Дарга-
зының Барыин-Хемчик кожуунда
бүрүн эргелиг төлээзи.

Хей чылдарда ак сеткилдиг
күш-ажылы дээш Тыва Рес-
публиканың «Шылгараңгай
күш-ажылы дээш» медаль-
биле шаңнаары болза:

Сергек Сандыкович Шактар-
ны – «Ниити-российжи күрүне-
хей-ниити организациязының
регион салбырының «Кызылдың
каттышкан техниктиг школазы»
профессионалдыг өөредилге
албан черииниң даргазы.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

СТОМАТОЛОГИЯ: ҮЕНИҢ БЕЛДИРИН



Кол эмчи Торуш Б.К. стоматолог эмчилер-биле.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бо эмнелге черинде диш
салдырар ачы-дуза чедирилгези
телевирлиг. РФ-тиң Чазаның
доктаалынга дүүштүр ТР-ниң
Кадык камгалал яамызының
дужаалы-биле Ада-чурттуң
Улуг дайынының болгаш күш-
ажылдың хоочуннарынга, инва-
лидтерге база студентилерге ол
5 хуу чиигелделиг болур.

Бүгү республиканың диш эм-
чилеринге болгаш чаа ажилдап
эгелзэн специалистерге диш
эмнээр талазы-биле методиктиг
арга-дуржулгалыг сүмелерни
бээр, тускай өөредилгелерни
үргүлчү организастап эрттирер,
чонга кичээндирлиг тайылбыр
ажылдарын чорудар улуг хары-
салгалыг ажил-чорудулганы
база ук поликлиника күүседип
турар. Оулганышкында дээди
категорияның стоматолог эмчи-
зи, методист Күдер Догур-оол-
ович Мокур-оол ам беш чылдың
дургузунда ажилдап турар.
Кызылдың медицина коллед-
жинге ортумак тускай эртемниг
диш эмчилерин өөредиринге
ол бодунуң үлүг-хуузу кирип
чоруур эмчи-башкы.



Методист эмчи
К.Д. Мокур-оол.

«Медицина колледжинге
бо адырның специалистерин
чылдың-на эвес, а беш чыл,
он чыл болгаш өөредип белет-
кээр кылдыр тургускан. Кажан
«гигиенист» деп чаа мергежил
тыттып келирге, ол мергежилдин
специалистерин өөредип доос-
турган бис. Бистиң доозукчула-
рывыс «диш эмчизи», «гигиенист
диш эмчизи» мергежилдерлиг
республика эмнелгелеринде
ажылдап турар» — деп, ол та-
йылбырлаан.

УРУГЛАР ЭМНЕЛГЕЗИНДЕ

Бичии уругларга аңгы диш
эмнелгезин ажитканы чонга
эптиг болгаш ажыктыг болган.
Эмнелгениң стоматолог эмчизи

Шенне Ондар мындыг сүмени
берип турар: «Чигирзиг конфета,
карамельдерге уруглар аажок
ынак. Хей чигирлиг чем чиир-
ге, кариес тыптыр. Ынчангаш
бичии уругларның чүгле дижи
аарый бээрге эвес, а чылда ийи
катап диштерин хынадып кээри
чугула. Чаш уругларның 1, 3
айлыында, 1 харлыында эртер
диспансеризациязын үзүп бол-
бас. Чүге дээрге чаш кижиниң
дижи өспээн-даа болза, аас
иштин хынаар, дылының адаан-
да кежи тудушкак паталогия
туруп болур. Чаш үезинде ону
эмнээр. Өзүп улгадырга, ол кеш
кылыннай бээр. Чаш кижиниң
чугаа үннерин шын тода адап
билиринге ол дыка шаптыктыг
апаар. Диштери аажок аарты
берген уругларны дораан хүлээп
алгаш, баштайгы эмчи дузанын
чедирип турар. Баш бурунгаар
бижидип албаан-даа болза, ырак
кожууннардан келген уруглар-
ны, эмчилерниң хостуг шагын
көрүп тургаш, хүлээп ап турар
бис. «Кадык диштер» деп чаа
төлөвилел-биле ийи чыл бурун-
гаар ажилдап эгеледивис. Ооң
куратору Бельгияда. Бистен
аңгыда Красноярск хоорайның
эмчилери ону боттандырып
турар. Кызылдың 15 дугаар
школазындан, 16 дугаарлыг
лицейинден үш-үш класстарны
шилзэн бис. Ол школаларда тус-
кай стэнд бар, өөреникчи бүрүзү
аңгы щеткалыг, пасталыг, 2
дугаар кичээл соонда диштерин
шын чүп турарын школа эмчизи
хынап көөр. Бо төлөвилелдин
түннелдерин өөренип көргөш,
кожуун суурларның школала-
рынга ындыг практиканы тара-
дырын планнап турар бис».

Бичии уругларның диш эм-
нелгезинде аарыг диштерин эм-
нээринден аңгыда, уругларның
саргара берген диштерин аш-
тап-арыглап бербишаан, шын
чүп өөредир-биле гигиена про-
филактиктиг кабинетти ажиткан.
Ында ажилдап турар гигиенист
эмчи Юнона Буянда ада-иелер-
ге мындыг чагыгны берди: «Би-
чии кижии диштерин эртен-кежээ
3-3 минута дургузунда шын чүп
турарын ада-иелер үргүлчү хай-
гаараар ужурулуг. Чүге дизе олар
диштерин арыдыр чүп шыдавайн
баар, чедир чугбайн баар. Бир-
де чуур, бирде чугбас, үзүктөп
чуурундан диштери саргарып,
караып аарып эгелээр. Чамдык-
та уругларының хар-назынынга
дүүшпес паста, щетка садып
бээр. Диш чуур пастакы, щет-
каны хар-назының аайы-биле



Гигиенист эмчи Ю.Буянда

садып бээр ужурулуг. «Орбит»
дээн ышкаш тускай сааттарны
чүгле чемненген соонда ажы-
лаар. Чем чиген соонда, суг-биле
аксының иштин 2-3 катап чаяр
азы орбит дээн ышкаш тускай
сааттарны 10-15 минута иштин-
де дайнааш, октаптар кылдыр
чаңкыктырып өөредир».

ЭРТКЕН

ЧҮС ЧЫЛДА

Тыва АССР-ниң алдарлыг
эмчизи Агния Щербакова эрткен
чүс чылда Тывага байдалды
мынчаар сактып чугаалаар:
«Эрткен чүс чылдың 50 чылда-
рында Тываның үндезин чуртта-
чылары кариес болгаш өске-даа
диш аарыгларындан аарывайн
чораан. Ол үеде стоматолог
эмчиге хей ажил-даа турбаан.
Дижи аараан дээш эмчилеп ке-
лир улус ийи-чаңгыс кижии боор.
Аъттан ушкаш, дижи сынган
азы турлу берген таварылгалар
болур. Хуваалда аайы-биле
ажылдап чедип келген стомато-
лог эмчилер квалификациявыс
солуур ужурга таварып турган
бис».

Диш эмнелгезинде 52 чыл
дургузунда ажилдап чоруур,
күш-ажылдың хоочуну Ла-
риса Григорьевна Глушкова
чоокта чаа «РФ-тиң алдарлыг
эмчизи» бедик атты алган. Ол
аныяктарның дагдыныкчызы
болуп, арга-дуржулганын дамчы-
дып чоруур. «Кожууннарга диш
эмнээр кабинеттерниң турбаа-
ны-биле үргүлчү үнүшкүннерни
кылып, көдээ ажил-агының
бригадаларынче барып турган
бис. Ынчан биске диш эмнээр
тускай дериг-херексел-биле
дериттинген «Шкода» деп авто-
бус турган. Бүгү республиканы
ооң-биле эргип кезип, машина
четпес ырак суурларже «куку-
рузник» дээр самолет-биле ужу-
п чедип турган бис. 90 харлыг бир

кырган-ачайның шу-
ри бүдүн, кариес чо-
сактыр-дыр мен»
чугаалаан. Өгбел
чораан аш-чеми шы-
гир чивес чораан бол-
болуп чадавас.

ОРАН-САВА ЭРГИ-ДА БОЛЗА.

Кызыл хоорайда
хууда кабинеттер ба-
за, чурттакчыларның
республиканың диш э-
де болгаш кожуунна
эмнээр кабинеттеринд
турар. Эмчилерже кир-
бурунгаар интернет ч
күрүнениң чаңгыс аай

чедирилгезиниң порте-
варыштыр бижидер аз
оочур-биле талон алыр
бижидилгени 8 шакта э-
шак ажып бар чорда-л
төне бээр. Электроннуг
дириг оочурда кижилер
өйде капсырлаштыр ч-
жып бижидерге, ындыг
даа чөл. Ынчангаш арте-
үндүрбейн, шугулдавайн
жик кижии эзерлиг аътка
дээни-биле демей, даң б
6-7 шакта эмнелгеге
талон оочурлап алыры к
Кызылдың школага
диш эмчизиниң тускай к
тери чок, интернет тае-
тыр бижидип шыдавайн
ада-иелер база даң ба
уругларынга талоннар а
биле оочурлап турарла
хире чыл бурунгаар би-
рунгаар бижидилге-биле
дараазында айда эмчиге
ап болур турган болза, э
неделя болгаш дижин эм
ап болур апарганын эки д
наар ужурулуг. Чүге дээр
чылда туттунган эмнел
оран-савазы бичии-даа
амгы үениң дериг-херек
биле хандыртылган. Эм
улуустуң саны чылдан-ч
эвээжевейн турар, эмч
кызымак ажилдап-ла т
Чүү-даа болза, эмнелгег
оран-сава тудар дугайынд
кументилерни Кадык кам
яамызы белеткеп турар
болду.

Хей чылдарда чонунг
раан болуп ак сеткилди-
ажылдап турар республи
диш эмнелгезиниң колл
винге ажил-ижинге чедиш
нерни, тайбың ак-көк дээрн
орукту күзеп каалыңар.

Рада ДЕМ

«Шын»

Арслан АРАКЧАА



Бөмбүрзектиң судалы

ВЕНЕСУЭЛАНЫҢ ӨЛЧЭЭ КЕЛГЕН БЕ?

Ливия – Африка чурттарының биринде хөгжүлдө талазы-биле калган болгаш чонунуң дырап-чурттаарының эң эңгээлдеп турган чурт. Барыын чурттарының ылап-ла чартык телинге турган деп санаар бо бичии чурт Муаммар Каддафиниң чагыргазының үе-е Африканың эң бай чурту кырап канчап хуула бергенин эрзелиңер.

полковник Муаммар Каддафиниң 27 харлыында баштап шериг үймээни 1969 чыл-сентябрь 1-де тиилеп алган да, ол боду чурттуң башызы апарган. Ал-каддафа көшкүн аймактан үнген, тарны бодунче хаара тыр-корунзалыг аныяк бедуин, ап-ла, чурттун өскертип алканы маргыш чок.

Барыын чүк чурттарының к-биле алырга, полковник афи кылдымчасты кылып аан баштыңчы – аразында чүк удур месилдежиш-е турган көшкүн 140 ай-арны каттыштыргаш, чаң-сайзыраңгай күрүне кы-аан. Эң-не баштай нефть үлгелерин күрүне өнчүзүш, оон кирген акша бүдүн болурун чарлаан. Чугаа-сестеринге ээ болуп, ол ол-кылган: нефть орулгазын-кирген акша-биле чурттуң даа булуңун суг-биле хан-ар системаны Каддафи ырткан. Ливияга хей-хей-тар, фабрикалар болгаш үлгелер ажылгалга кирген. а өгленген аныяктарга е 64 муң долларны, тө-нген уруг бүрүзүңге 7 муң рны белекке бээр турган. бензин өртээ суг өртээнден 3 цент (америк көпеек) тур-уртта эң кудуку шалыңның эли – бир муң доллар.

ышкыш ливий күрүне кайы-аштыкы чуртка өөренир студентилериниң өөредилге-н төлөп бээр. Эмчи ачы-халас, аар аараан киж-херек болза, даштыкыга ирин күрүне төлөп турган. каш чадырларга чурттап-көшкүн чон чаа туттунган ажыңнарже көже берген. халас бажыңнарны бер-ден аңгыда, ай санында ира хөлезини алыр деп ок, электри чарыгдалын-а күрүне төлөп турган.

Машина өртээниң 50 хуузу күрүне төлөп бээр турган. Чуртка чээрби муң километр оруктар туттунган, элезинниң, суг чок черлерге кылымал хемнерни, нефть болбаазырадыр завод-тарны туткан. Каддафи эрге-ча-гырганы ээлеп алгаш, Ливияны хостуг чурт деп албан езузу-биле чарлаан болгаш дөртөн чыл дургузунда Ливияны Африка диптиң экономика талазы-биле эң сайзыраңгай чурту кылдыр хөгжүдүп шыдапкан. Нефтиден кирген орулганы чурттуң хергелелинче угландырар политиканы ол чедип ап шыдаан. Каддафи боду бажын ажыр бай чурттап, каш-каш ордуларлыг, алдын диванныг, алдын пистолеттиг, алдын селемелиг турган. Ооң чоок кижилери, ажы-төлү база бай чурттап турганы база шын. Чурттапчы чонунуң 70 хуузу яды чораан күрүне ынчалдыр бүгү Африка чоннарының адаар-гап ханмас хөгжүлделиг чурту болуп хуула берген. Каттышкан нациялар организациязының санааны-биле, кижилерге эң таарымчалыг байдалдарны тур-гускан чурттар санынче Ливия кирип турган.

АДЫ ЧАРАШ ЧАС...

Ливия шаандан тура барыын чурттар-биле эви черле хирелиг чурт. Американнар Ливияны бом-балап турганын сактып кээлиңер. Ооң соонда он-он чылдар дургу-зунда үргүлчүлзэн санкциялар-хоруглар база чурттуң арткан делегей-биле харылзажырынга дыка аар кылдыр дээр эрткен. Ынчангаш Каддафи чурттуң хо-руг зоназындан үндүрер дээр, Барыын чүк чурттарының аайын-га кире бергенин айтып каары чугула. Ливияның баштыңчы: "Америкага болгаш Европа чурт-тарынга бүзүрзэн ажычок" – деп бо-ла чугаалаар чораан. База бир бодалы – "Демократия болгаш коммунизм дээр кижилерни тонап куругладырының меге чепсээр-дир".

Түннелинде чүү болган? Ады чараш "араб час" чөөн чүк чурттарынга (Тунис, Египет) ок-боолуг месилдежишкннер соонда, ол-ла "сценарий"-биле Ливияның Бангези деп черинге Каддафиниң эрге-чагыргазына удурланган хөдөлишкннер эгелзэн. Ол бүгүнүр шимчедип, тыртып каап олурар хендир даштыкы тускай албан черлери. Өөскүп үнген хамааты дайы-ны чурттуң баштыңын өлүрүп каарынга чедиргеш, катап-ла

чонун ортаакы вектерде ыш-каш сандараашкына эккеп, тарадыр хадыдып чорудупкан. Хей-хей эксперттерниң бода-лы-биле, Ливияның баштыңын өлүргениниң болгаш чурттуң чазаан дүжүр октаанының кол чылдагааны – нефть болгаш газтан аңгыда, Каддафиниң даш-тыкы чурттарының банкыларында шыгжадып кааны 150-200 млрд. долларларны хураап алыры. Шериг хөдөлишкннерге АКШ-тың, Францияның, Британияның, Катарның тускай шериг отрядта-ры, моджахедтер, Аль-Каиданың дайынчылары киришкен. Ниити саны 6 сая чурттапчылыг бичии чуртче, "Каддафиниң ордуларын бомбалап тур бис" дээр, агаар шерии чүгле бомбаларны безин 3000 чедир октап келгенинден 25 муң чурттапчы өлүрткен, 50 муң кижилер хораннанган.

Ливияның муң-муң кижиле-риниң амы-тынын алгаш барган, "шупту улустун шупту улуска удур" хамааты дайыны өөскүп үнгениниң түннелинде эрге-ча-гыргага радикалдыг исламист-тер – сунниттер келгеш, шариат хоойлузунуң тергиделин чарлап тургусканнар. Ислам күрүнениң (Россияда хоруглуг организация) дайынчылары Ливияның нефть-биле байлак соңгу чүгүн эжелеп алганнар.

КАДДАФИНИ ЧҮГЕ ЧОК КЫЛГАНЫЛ?

Бо хүннерге чедир ок-чеп-сектиг удур туржуушкун үргүлчү-леп, хамааты дайыны болуп ту-рар чурттуң 73 харлыг баштыңын килеңнеп-хорадаан мөөң чон чок кылырындан аңгыда, оолдарын, ооң талалакчыларын өлүрген чылдагааны чүдөл?

Францияның, АКШ-тың бол-гаш өске-даа капиталист чурт-тарының президентилерин дөрже чалап, хол тутчуп мендилежи, эки диртип турган Каддафи хенертен канчап ынчаар кымга-даа таарымча чок апарганыл? Ол бодунуң коргунчуг өлүмүн чоокшуладыпкан үш базымны кылган: бирээде, чер ханызында далайдан сугну үндүргеш, суг чок черлерге сугатка ажылгала-рын эгелзэн. Ол дээр бөдүүн чон сугаттыг черлерге тараа тарыыр, чер ажылын хөгжүдүп эгелээр болза, Ливияже арыг суг, аш-чем кири сөөртүп турган даштыкы корпорацияларның акша ажилдап алыр оруун дуй чыдыпканы ол; ийиде, Африка девискээринде кожа-хелбээр чурттар доллар-биле санаш-пайн, боттарының алдын динар деп валютаны кылып алырын Каддафи саналдап үндүрүп

келген; үштө, чуртта ажилдап турар даштыкы компанияларның нефть тывыжындан орулгазын-дан Ливияга үлүүн көвүдөдирин чедип алырын оордашкан. Ооң-биле кады Каддафи дыка бүзүрзечел болуп, чуртунуң ше-риг күчүзүн суларадып, даштыкы "өңүктөриниң" сүмези-биле ядролуг ок-чепсектен ойталааш, күрүнени барык-ла камгалал чок арттыргаш, боду аштырыш-кына таварышкан. Каддафиниң чурт башкарылганын диктатор-жу, чаңгыс кижиниң чагыргазы деп буруудаткаш, ону чок кылып, күрүнеге дайын өөскүткенинден Ливияда чүдөн дора түрегдел болгаш каржы-дошкун езу-чу-рум турупкан. Чижээ, Таверга хоорайны үлтеп-тонап каапкаш, өрттедипкеннер. Чылдагааны – хоорайда хей кезии Мурнуу Ливиядан келген негр язылыг чурттапчылар бар болганы. Он-он муң кижилер чурттундан, дайындан дезип чоруур ужурга таварышкан. Ливияның соонда Мали, Сирия, Ирак, Палести-на болгаш Сомалиге дайынчы хөдөлишкннер өөскүп үнген. Каддафиниң эрге-чагыргазына удур дайылдажып турган хөдөлишкнни шериглер оон чоруткаш, Сирияда дайынга кирип бергеннер.

РОССИЯ БОЛГАШ КАДДАФИ

Каддафи Россияга үш ка-тап албан-езузу-биле кээр чо-раан баштыңчы. Ооң эрге-ча-гыргазының үези колдуу-ла СССР болгаш Брежневтиң удур-тулгазы-биле холбашкан. Совет Эвилелиниң Ливияга дузалажып келгени шын.

2011 чылда Муаммар Кад-дафи ону чок кылыр дээр дай-зыннардан дезер дээр, хей-ле чурттардан политиктиг хорга-дал дилзэн. Россиядан база, Россияның ынчангы президент-зи Медведев кандыг-даа харыы бербээр. НАТО чурттарының каттышкан хуралына ливий айтырыгны чугаалажып тур-да, бот-тускайлаң күрүнениң иштики херзэнче өске чурттар холгаарлап киришпес ужурлуг деп медегелди Россия кылган болза, байдал өске турар база чадавас. Россия бо удаада база кыйыныга артканы харааданчыг.

Кайы-даа чурт хүлээр албайн баарга, Каддафи бодунуң чон мурнунга чугаазына Россияны мынчаар сагынган:

– Джунгли хоойлузу-биле чурттап турар силер (даштыкы чурттарны ынчап турары ол). Ол дээр силерниң хоойлуңар-дыр, силерниң чурумуңар-дыр.

Дөрт ай иштинде бистиң чур-тувусту бомбалап келдиңер! Силерге удур чүве чугаалаар чурт баштыңы чок болду, шуп-ту коргар. Бир эвес делегейге Россия, ылап Россия, чаңгыс демниг, күчүлүг Россия турган болза, күжү кошкак чурттарга болчуптар Россия турган болза, ол бисти камгалаар турган. Ол ам чок-тур. Ынчангаш силер амырап, тиелелгенер байыр-лап турар силер. Чүгле силер чаңгыс чүвени уткан-дыр силер: чуртталга бир аңдарлы бээр, келир үеде чүү-даа бооп болур. Силерниң аткан согунарныңар дедир силерге кээр!

ООЧУРДА КЫМЫЛ?

Бо каш айларда Венесуэла-да чурттуң бүрүн эргелиг пре-зидентизи Николас Мадуронуң эрге-чагыргазына удур хөдө-лишкннер болуп турар. Ма-дурога удур митингилерни, чыскаалдарны чурттуң пре-зидентизи мен деп адаттыгнан Хуан Гуайдо деп кижилер башкарып турар. Гуайдону түр када пре-зидент кылдыр АКШ болгаш Европа чурттары хүлээр көргөн. Аңгы-аңгы медээлерни номчуур-га, Венесуэлада чурттапчы чоннуң байдалы дыка нарын деп айтып турар. Ажыл чок, аш-чут кежээлзэн, школа назылыг бир сая хире уруглар өөрөнмейн турар. Чурттуң экономиказы буу-раашкында. Мадурону дүжүр ок-таар дээр удурланыкчы күштер дыка идепкейлиг болуп, ылаңгыя АКШ экономиктиг санкцияларны салган. Чурт иштинче эмнер, аш-чем дээр чугула херек ба-рааннарны безин кири сөөртүрүн хоруп каан.

Ливияны бомбалаарда, АКШ баштаан чурттар КНО-нуң 1973 дугаарлыг доктаалын мурнунга тудуп, кажар арга ажылгалаан болгай. Сирияже халдай бээр, Россияның Президентизи В.В. Путин эвес болза, Ливия ышкыш апаар турган. Ам Венесуэлада келген. Бир эвес Ливия нефть шыгжамыры-биле делегейде он дугаар черни ээлеп турган бол-за, Венесуэла бир дугаар черде турар. Хуан Мадуронуң чазаан Россия, Кыдат, Куба, Боливия, Беларусь, Уругвай деткип турар.

Дайын-чааны тарып каарга, кымга ажыктыгыл? Ортумак ыракшылдың ракеталарның санын кызыгаарлаар дээр дугур-жулгадан АКШ-тың үнүп турары делегейге чепсек бүдүрүлгези өзер дээрзин айтып турар. Ын-чангаш Венесуэлага бо чоокта тайбың апаары чөгөнчиг-ле.

Галина МАСПЫК-ООЛ,
журналист.

Я дыңнадып тур

РЕКТИ ОТТУРГАН

Февраль айда Чөөн-Хем-кожуунуң Ийме суурга Я-ның муниципалдар-зында килдизиниң опе-ивитиг төлээлери про-активтиг хемчеглер үе-де 31 харлыг эр киж-наркотиктиг бүдүмелге-ей чүүлду хавырган. а Республикада ИХЯ-ның т-криминалистика төвүнүң дакчыларының кылган илелдериниң түннелинде-ган бүдүмел 14,37 г. гашиш-и.

-тиң Кеземче Дүрүмүнүң үлүнүң 1 кеззэн өзугаар-тиктиг чүүлдерни хоой-чүүлшпес өзү-биле улуг-өлгө садып алганы дээр-адып-саарар сорулга чок-жап-кадагалааны дээр

туттурган кижиге хамаарыштыр херекти оттурган.

Байысаалга үезинде кара-зыттырып турар кижилер нар-котиктиг бүдүмелди бодунга хе-регелзери-биле кылганын өчээр. Амгы үеде истелге ажылдары уламчылап турар.

Наркотиктиг бүдүмелдер са-дып-саарып турар дугайында интернет четкизинде медээ көрүп кагыңарза, Тыва Республикада ИХЯ-ның наркотиктер саа-рылгазынга хайгаарал чорудар эргелелинче 8 (39422) 3-10-50 дугаарлыг бүзүрел телефонунче долгаарын дыңнадып турар.

ЧАЖЫТ АДРЕСТЕР

Кызылдың полициязы-ның участок төлээлериниң рейдизиниң үезинде хуу-чурттап, бажыңдыр

хоойлуга удур спирт холу-мактыг эзиртир суксунну садып турары илерээр. Хы-нап чедер бээр, Кызылдың 68 харлыг херээрден чурт-такчызы чөпшээрел бижик чок спирт холуксаалыг суук чүүлду садып тургаш тут-турган.

Маңаа демделеп кагза чо-гуур чүүл болза, ол-ла херээрден кижилер мурнунда база чаңгыс эвес удаа хоойлуга удур арага садып турганы дээр, админис-тративтиг база кеземче харыы-салгаларына онаажып турган.

Херээрден кижиге хамаарыш-тыр РФ-тиң Кеземче Дүрүмүнүң 171.4 чүүлүн өзугаар марка чок араганы садып саарганы дээр херекти оттурган. Байысаалга үезинде каразыттырып турар хе-

Херектиң истелгези уламчылап турар.

Мындыг кем-херек үүлге-дишкннерин болдурбазы-биле полиция ажылдакчылары про-филактика ажылдарын чорудуп турар. 2018 чылда админис-тративтиг харыысалгага чөпшээрел чок арага садып турган 1700 ажыг кижилер онаашкан. Чаңгыс эвес удаа арага сатканы дээр 26 кижиге кеземче херээр от-турган, оларның 18-и херээрден улус болган.

ХУНААП АЛГАШ БАРГАН

Кызыл хоорайның Ке-чил-оол кудумчузунда ни-ти чуртталга бажыңына 17 харлыг оолдун телефонун танывазы эр кижилер долгап-тары-биле дилеп алгаш, ол-

чаан алгаш чоруй барган ду-гайында билдиринишкнни полиция кеззэнге кириген.

Кем-херек үүлгедиишкннин дарый истээр түннелинде моң мурнунда үптөкчи чорук дээр шииттирип чораан Баян-Кол суурнуң 17 харлыг чурттапчызын туткан. Байысаалга үезинде ка-разыттырып турар оол хунаап алган телефонун ломбардка дужаапканын өчээр.

Бо оолга хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче Хоойлузунуң 161 чүүлүнүң 1 кеззэн өзугаар үптээшкн кылган дээр кеземче херээр оттурган. Туразы улуг оолдун бурузун суд шынзыдып экээр болза, ону дерт чыл чедир хуусаада хосталгазын казып ши-дип болурун хоойлуда айткан.

Тыва Республиканың ИХЯ-ның парлагал албаны.

Үнелел

ӨШПЭЭН ЫНАКШЫЛ

Чоокта чаа Нина Сереноттун "Өшпээн ынакшыл" деп шиизин улуг сонургал-биле көргөш, бодумнун көрүжүмнү илередикседим. Бистиң тыва көрүкчүлөр концерт, шиилерге дыка ынак. Мен база оларның бирээзи болгаш, чаа шиилерни черле эрттирбес көөр чордум.

Эрткен чылын-на "Өшпээн ынакшыл" деп солун ши үнгенин дыңнааш, бо чылын катаптап турда көөр аргалыг болдум.



Бо чаа ши ылаңгыя 60-70 чылдарның чогаалдарын харамдыгып номчуп чораан мээң үе-

чергелеримге чырык сактышкын болган дизе ажырбас боор.

Д.О.-С. Бегзиниң "Өңүктөр дугайында тоожуну" бежен ажыг чылдар эрткен соонда салгакчызы Нина Серенот катап дигизипкени меңээ онзагай болду.

Ынакшыл, чуртталганың үндезини меңге тема болганда совет үениң аныяктарының былаажып, оочурлап номчуп чорааны сорунзалыг сонургалы амгы хуннерниң аныяк-өскенинге уран, чогаадыкчы сцена дамчыштыр чедингир, чедимчелиг ойнап көргүскенинге аажок сонургап көрдүвүс.

Хандыр сайгарып бодаар болза, мында чүгле ынакшыл эвес, төөгүнүң эрткен арыннары, күш-ажыл, чаа амыдыралче кижилерниң салым-чолу, хей-аьды, тура-соруу, кара сагыштыг кижилер...

Бистиң үевиштиң (60-80 харлыгларның) "пирамидалыг" көргүзүглери, танцы-сам, ылаңгыя "Челер-ойну" ойнаарга, кады-ла кире берген олурдувус. Шииниң режиссеру болгаш артистер кончуг тывынгыр, бодамчалыг ажилдааны көскү.

Элээди 15 харлыг бөлгүм башкызындан улуг эртеден



болгужеге чедир Дембектин ролун аныяк артист Уран-оол Стал-оол тергиин ойнады. Надя эмчииниң чугаа-сооттажыр аянын артист Аржаана Стал-оол база бүзүрелдиг белеткенгени илден.

Аваларның рольдарын күүсеткен, черле кандыг-даа рольдарны кайгамчык ойнаар, Анзат Куулар, Надежда Наксыл, Тана Хөвөң-оол оларга дээди демдектерни салып болур.

Артистерге, авторга четтиргенивисти илередип тургаш, чамдык мындыг четпестерни айткысап тур бис. Ши улуг чогаалчы Донгак Бегзиниң "Өңүктөр дугайында тоожу" деп чогаа-

лынга үндезилеп тургустунган. Аныяктарга эрги езу-чурум кандыг турганыл, амгы үеви кайыын үндезилеттингенил, ону кым ши кылдыр тургусканыл деп чүвени тодаргайлап, шииниң авторун бодун сцена кырынче чалавааны хомуданчыг болду. Ол кончуг солун болур турган.

Февраль 4-те көрүлдө кандыг-даа чарлап, тайылбыр чокка эгелээни ол-ла хевээр ыт чок төнүп калган. Көжеге хааптарга безин кезек манап турдувус.

Озалдаан чалалгалыг буу-хаа көрүкчүлөр "Кым деп чогаалчының, чүү деп аттыг ши көрдүвүс?" — деп айтыртынып турдулар. Ынчангаш ол билбээн көрүкчүлөр шиини Эрзин, Тес-Хем кожууннарже гастрольдаарын дилеп арткан.

База бир чугаалаксаар чүүлүм чамдык артистерниң чугаа-домаа эки билдинмес, дыңналбас чорду. Олар микрофон тудуп албаан-на болгай, черле ыткыр кылдыр чугаалаза эки. Зал улуг болгай, көрүкчүлөр көвей.

Ол ышкаш Донгак Бегзиниң "Өңүктөр дугайында тоожу" деп номун аныяк-өскөн номчуур кылдыр катап парлап үндүргөн болза.

А. САРЫГЛАР, Л. КУУЛАР
дээш өске-даа бөлүк
көрүкчүлөр.
Кызыл хоорай.

БУДУРУЛГЕН
ДУЗАЗЫ

«Межегей хөмүр» бүдүрүлгөсү Кочетов суурнун чурттагына 300 тонна одаар халаска тускайлап бергесуму чагырганын ши биле хөй ажы-төлдүг эвээш орулгалыг өг-бүлүлээн. Күш-ажыл төлөв кудуку хөмчээлинден орулгалыг өг-бүлелер артканнары бир-бир хөмүрнү алган. Ниитиз 189 өрегени халас хөмүнчаар хандырган.

«Межегей хөмүр» рүлгези оон аңгыда кожуулар бажынарнын муниципалитеттиң хереге автотранспорт хевир тускайлап, кывар-чаар биле дузалап, малчы кудуктарны кастырган. Косуурда уруглар ойнаар. 400 муң рубльга тудуп Республика Чазаның биле, «Евразияның интуалдыг алдыны» делег аныяктар шуулганы, төвүндө доштан тоол» фваль дээн ышкаш, өскүлтурлуг хөмчеглерге жегей хөмүр» деткик дузазын көргүскөн.

Бистиң

БЕЖЕН ЧЫЛ – ТӨӨГҮ-ДҮР

1969 чылдың март 13-те Тес-Хем кожуунун Берт-Даг сумузунга 10 чыдар орунуг участок эмнелгези ажиттыгган. Ол үеде кожуунга 4 эмнелге пунктузу, 5 сүткунязы ажилдап турган. Чаа ажиттыгган участок эмнелгезинге Сергей Александрович Рычков кол эмчи болуп, акушерказынга Любовь Зик ажилдап келгеннер. Сергей Александрович узун дуртсынныг, геологтар ышкаш чаак салдыг боорда, үргүлчү хаактаан чоруурн көөр турдувус. Улустуң чугаазы хая-чугу дилеп даглар кезиир турган-даа дээр. Ол март айда ажилдап келгеш, чайын 6 ай үезинде чорупкан.

Оон 7 айда Красноярскиниң эмчи институтун дооскан аныяк терапевт эмчи Комуна Кавааевна Оюн ажилдап келген. Ол эмчиси 1969 чылдан эгелээш, амыдыралының сөөлгү хуннеринге чедир ак сеткилдиг, ажилынга бердинген ажилдаан. Бүгү назынында чаңгыс черге ынча хөй чылдар иштинде ажилдаан эмчисти суурнун чону-даа, кады ажилдап чораан эш-өөрү бо хунге чедир утпайн, улуг хүндүткел-биле сактып чоруур бис. Солун чүве чүл дээрге бо хуннерде Берт-Даг эмнелгезинге эмчистиң уйнуу (оглу Алешаның уруу) кырган-авазының изин салгап ажилдап чорууру. Ол ажилынга бердинген Берт-Даг кенни, 2 кыстың, 1 оолдун ынак авазы, эдеришкен эжинге шынчы болуп арткан.

Берт-Дагның эмчи пунктузунга Анчымаа Тегерикпеевна Эртине, Валентина Тартановна Мөнге эмчилер база ажилдап турганнар. В.Т. Мөнге аныянда-ла ажилдап келген Берт-Даг кенни, 2 кыстың, 1 оолдун авазы. Чеже хөй чаштың хин-авалары болган хүндүлүг эмчилер-дир. Бистерге, ынчангы аныяктарга, арга-сүмезин кадып, олар-биле угбаларыыс дег эдержил чордувус.

Ол үеде коллектив улуг, 30 кижичедип турдувус. Тываның аңгы-аңгы кожууннарындан эмчилер кээп ажилдап турду.

Аравыста найыралдыг, чаңгыс өг-бүлениң уруглары дег кады ажилдап, эдержил чурттап чордувус. Байырлалдарны өг-бүлелеривис-биле эрттирери чаңчыл турган, ылаңгыя эмчилер хунунде арыг агаарга ажы-төлүвүс эдертип алгаш дыштанып, ойнадып чорааны-высты олар сактыр боор. Чазын У-Шынааже өшкү кыргып, Шуурмакче хой кыргылдазынга киржил, машина кырынга олурп алгаш, ырлажып чоруур бис. Кижиче бүрүзү бодунуң ынак ырызын ырлаар. Чижээлээрге, Анчымаа эмчи "Аравыс-даа ырак эвес кожа чораан", санитарка Валя угбай "Огней так много золотых", Саар угбай «Магадан-чыг кежээ» дээш-ле орус, тыва кандыг ырылар ырлаваан дээр. Ооң-биле чергелештир хөй-ниити ажылы, концерт, хурал дээш чай чок-ла турар бис. Кышкы, чайгы үелерде малчынарже бруцеллезка хан алыр дээш үнүүшкүннер кылыр турдувус, ылаңгыя О-Шынаа, У-Шынааның малчын коданнарынче. Орай дүне-даа, кыштың соогунда, чайның изинде уйгу-чыдын чок чоруптар бис.

Ынчан Берт-Даг суур кожуунда эң-не хөй чурттакчылыг турган. Чурттакчы чону 1000 ажыг. Эң-не солун чүве сүт кунязы ажилдап турган. Ооң эргелекчизи Херелмаа Яндак-ооловна Шалык. Кили четпес 1 хар чедир уругларга сүттү, таракты халас берип турган.

Среда санында 1 хар четпээн чаштарга тарылга кылыр. Ынчангы эмнелгениң одакчызы Василий Чоодуевич Марчын "Эмнелге даштынга уругларның коляскалары дыка-ла хөй турар чүве, ам уруглар саны эвээжээн, ындыг чүве чок-тур" — деп сактып чугаалаар чүве. Аарыг улустуң, бичии уругларның хан, си-

дииниң анализин база ап турган. Ону лаборант эмчи Диизенмаа Давааевна Дуктуг-оол чорудуп турган. Берт-Даг кенни, эмчи сестразы Светлана Найдимовна Шоюн, өөнүң ээзи С.Д. Шоюн эмнелге машиназын мунуп турду.

Ажыл-агый эргелекчизи Николай Биче-оолович Оюн кончуг эрес-кежээ, уран талантылыг, кылбас-тутпас чүвези чок кижиче. Ол херээжен улусту организастап алгаш, сиген кезип билбес бистерни өөредип, чем склады, столоваяны безин боттарывыс кылып турдувус. Ооң удуртулгазы-биле кажээ көржеңин-даа хооруп, черле чүнү кылбадыс дээр.

Агитквартиралар аразынга концерттерге эмнелге бир дугаар чер ап турдувус. Ол база-ла Николай Биче-ооловичиниң үлүг-хуузу-дур. Оюннарның өг-бүлөзи талантылыг, үлегерлиг өг-бүлө. Олар бир оол, үш кысты база өскүс дунмаларын азырап, өстүрүп, өглөп-баштап-даа чордулар. Уругларының авазы Джитмаа Уштулановна өөнүң ээзи аныянда-ла "аьдының бажы хоя" берзе-даа, бергелерге торулбайн чурттап чоруур.

Бо ажилдап келгеш, кандыг бергелерни көрбедивис дээр. 1970 чылдар эгезинде кыжын соокта ийи чолаачы Тесбадып чорааш, черге бензини төнгөн, машинаның дугуйларын өрттедип тургаш чыннып турган, берге байдалдыг чолаачыларны аас-кежик болуп улус таварышкыш, эмнелгеге эккелген. Бирээзи чок апарган, бирээзи чүгээр, чүгүле ийи буду доңган болган.

Ынчан хирург, гинеколог, лор эмчилер бар эвес. Акушер гинеколог Зинаида Анай-ооловна Кызыл-биле телефоннажып тургаш, берге байдалдыг иени божудуп-даа турду.

1989 чылда 700 грамм бичии оол төрүттүнгөн. Кижиче болуру

берге дээш эмнелгеден анаа үндүрүпкен. Кырган-авазы уйнуун дүктүг тон иштинге өстүр азырап алган. Олоол ам өг-бүлелиг, ажы-төлдүг чурттап чоруур.

У-Шынааже неделя санында барып ажилдап турдувус. Эмчи пунктузунга ажилдааш, езулугла "универсал" апар сен, акушерка, хирург, лорну-даа солуп болур. Балыгларны дааранырине-биле-даа даараар таварылга турган. Эживис А. Д. Чөмбүрүк балыглар даараар талазы-биле мастер кижиче. «Думчукка тулганда бызаа сугжу» дээн ышкаш, кандыг-даа чүүлүдү дөмей-ле кылыр апар сен.

Ынчан совхозтун автопарыгының ажылын республикага үлегерлиг деп санап турган. Эртениң-не чолаачыларның орук чоруур мурнунда ханының базышкынын хынап турган бис. Эмнелге машиназын М.Б. Эртине, Ким Дортай, Шулуу Шалык, Седен-оол Шоюн база Сайын-оол Санчат олар мунуп турган. Оларның ажылы база чымыштыг, эмнелге хагынарга чедир аай-дедир чоруп кээр.

1990 чылдар эгезинде эде тургузуушкун эмнелгениң салым-хуузу кончуг-ла өскерткен. Чыдар оруннары казааш, ажилдакчылар санын кызыргаш, "Здравпункт" кылдыр эде кылган. Ол берге үелерни А.Н. Даашомба эмчи эртип, кызымаккай чоруу-биле 2017 чылга чедир чонунга дузазын кадып ажилдааш, аныяк эмчи Л.С. Чанголга хүлээткен.

Эрткен 50 чылдарны бодап, сактып ораарга, Берт-Дагның участок эмнелгезинге багай эвес ажилдаан-дыр бис. Чоннуң кады дээш кызымаккай, уйгу-чыдын чок, кандыг-даа үеде чажам дивейн, эрестиг-ле чораан бис. Ажы-төлүвүс база чаш турган, ажил-амыдырал берге турза-

даа, шуптузунга четтип турган-дыр бис.

Ол үелерде кады ажы чораан эш-өөрүвүстү бер чедир бодап, сактып, чо чугаалажып чоруур бис.

Төрээн эмнелгевис атынгандан бээр 50 чыл б турар. Аңаа чеже-чеже тар төрүттүнмээн, чеже кижиниң амы-тынын галаваан дээр. Гиппокра даңгыраанга шынчы б ажилдап, чонувуска ба болуп чораанывыс уттунду.

Берт-Даг суур алдын Адиктиң эдээн каастаан чурдуг черде турар. Үе-дүптөна чын арат-чоннуң ажы-төлүгалдан салгалче бөгүнге ч ажилдап, чурттап чоруур. Чувуска төлөптиг бооп, сууруу база бир кол өзээ болуп, чо кады дээш үлүүвүстү кири сеткилдиг ажилдаан бис.

Бир муң тосчүс алдан тос Берт-Даг участок эмнел Арат-чонга бараан болу Ажиттыгган чылы ол ий

Аарыг-аржык болдурбас Ажыл-ижин ара кагбас, Эрес-кежээ, кызымаккай Эмчилер-даа көвей турга

Чеже кижиче амы-тынын Камгалап ап турбады дэ Чеже-чеже ава кижиче Караа чырып, божуваанд

Эмнелгевис харыылаары Девискээри улуг турган Деспен, Тести, У-Шынаан Эргип барып чедер турга

Оон бээр ам бежен чылды Олуй-солуй эрте берген. 50 чыл – төөгү-дүр, 50 чыл – байырлап-дыр.

Чонувустуң кады дээш Човаг билбес ажилдаан б Эргим ынак эмнелгевис Эгүүр шагда уттундурбас

Ажы-төлү өзүп мандаан, Аарыг-аржык оожургаан. Кадык-чаагай амыдырал. Кажанда-даа хөгжүп чору

Майя ДАВА

Күш-ажылдың хоочу

Эртемденге сөс

ТӨӨГҮЛҮГ МЕДЕРЕЛДИ ТӨӨРЕТПЕС

Тываның эрги хартаачылары солур сорулга-биле совет Россияның Тывага турган ВКП(б)-ниң райбюрозу он оолду 1925 чылдың июльда Москваже өөредип чоруткан.

Тыва оолдар бир-ле дугаар Чөөн түң ажилчы чоннарының коммунисттер университетинге (ол езулуг университетес, а идеологтук өөредилге чери) күзүн өрени берген. Көшкүн чоннуң ажы-төбө аңаа өөренири кончуг берге бол-
Орус дыл билбизинден аңгыда өске чылдагааннар база бар. Чамдыктары өренир күзели чок болгаш, чурум үрээш, келери өске чылдагааннар-биле оон чурткен. 1929 чылда ол өөредилге чыггы ийи кижилер доозуп келген. Ниини-биле ону он беш чыл иштинде 200 чыл сургуул дооскан.

Хаа-Хемден (Току) Кол Тывыкы «Тока» аттыг чанып келген. Омаан ол Кол, адаы (1933 ч), Току (1940 ч.), Салчак (1941 ч.) деп өскерттип турган. Ынчангаш чалардан, оон иштинде чогаалчылар, төрөл бөлүүн эң баштай сагыштыы азы сүме-биле будаан кижилер Тока чур-дур.

Току огул Москвага өөренип тургаш, Сталин (Ленин) биле И.Джугашвили (Сталин) сугларның намдарын өөренип, арны өттүнүп турган хевирлиг. аңчыг-дыр. Олдээш ону кым-даа мак-шыдавас. Ада-өгбөзүн, төрөл бөлүүн өбес кижилерни орус литературада а-ла кыжырып, бактап бижээн. Тока а-ла шак ыңдыг шоодугнуң маадыры бурунга төлептиг. Оон төрөл бөлүү а. Ынчалза-даа ол ону намдарында «раттың сөзү» тодаратпаан. Токуга «дээр» дээр төрөл бөлүк эвес, а кол чур-дур. «Салчак» дээр дужа келбизе ааткан ат-тыр. Дөртен чылга чедир а-ла адызының ады документиде чок, «су-с огу» деп ол бижи чораанын төөгү адылап турар.

Ол шагның кижилериниң сактыыш-тын езугаар алырга, Чөөн чүк уни-верситетинге өөренип турган тывалар дуунда орус (еврей) кадаларлыг ыл келген. Бир дүжүметтин кадайы а ужуру билдинмес көшкүн чоннуң ыл деп суурунга чурттап бергеш, араанындан сээдеңней берген дээр-бир-ле бижимелден бодум номчаан

Тыва ааттыг шеригниң командирлери чылдар ортан үзүнде Тамбовтуң алтуктуг ааттыг шериг училищезинге нип турган. Ону 1935 чылда дооскан уш Сувак өске чурттуң хамаатызы аң ужуру «Аркадий Суворов» деп а-биле дооскан. Сөөлүнде, 1942 а, ол өске Судаков деп шолла-биле ваның Фрунзе аттыг шериг акаде-ын тергип демдектерлиг дооскан. овтуң ааттыг шериг училищезин кан бүгү тыва командирлер дегере шолалыг өөренип турганы моон ингир.

1944 чылдың октябрь 11-де Тыва Арат укупаның ССРЭ-ге (Россияга) ал-зузу-биле киргениниң соонда, 1945 ың частан эгелеп, ССРЭ-ниң хамаа-

тылары кылдыр тываларга херечилелдер тыпсып эгелээн. Ол чылын тываларның төрөл бөлүү (фамилия), ады, адазының ады, төрүттүнген хүнү, чылы чүмү-биле херечилелде будалган. Ам ону шыңзы-дайн.

Мээң ачамны шыны-биле Адай-Монгуш Лопсаңай огул Сендажы дээр. Херечилелде Сендажы Монгуш Лопсанаевич деп бижээн. Авамны шыны-биле Сарыг-лар Боратан кызы Каратаан дээр. Херечилелде орус езу эдерип, Монгуш Каратаан Боратановна дээр. Мени Адай-Монгуш Сендажы огул Байыр-оол дээр. Херечилелде Байыр-оол Монгуш Сендажиевич деп бижээн. Кады азыраан кара чаңгыс кыс дуңмам Хилерааның база ыңдыг. Шуптувустуң төрүттүнген хүннеривис чаңгыс хүн: ачам 1920 чылдың октябрь 17, авам 1921 чылдың октябрь 17, мен 1939 чылдың октябрь 17, дуңмам 1942 чылдың октябрь 17. Мону херечилел бижикизи биле тура, чогаадып бижээни илдең-дир.

Мээң хеймер огулм паспорт алырының бетинде ачазы-биле сүмелешкеш, адазының Адай-Монгуш эвес-даа болза, анаа Монгуш төрөл бөлүүн шын бижидип алган. Ам оон төрөл бөлүү мээң паспор-тум езугаар «Байыр-оол» эвес (ыңдыг төрөл бөлүк тываларда чок), Монгуш апарган. Эр хей! Чүгле орус езу эдерип Куулар кенним Монгуш апарган. Мону ынчанган дүжүү бар бе?

Ам элээн каш сурагыч чогаалчылары-выстың ат-сывының дугайында. Чогаалчы Сарыг-оолдуң ады тывалап Адыг-Түлүш Агбаан огул Сарыг-оол, амгызы-биле Степан Агбаанович Сарыг-оол, Адыг-Түлүш Бакыстай огул Бүрбү – Сергей Бакызович Пюрбю, Кара-Тодут Шойдак огул Күнзегеш – Юрий Шойдакович Кюн-зегеш, Кыргыс Кудажы огул Кызыл-Эник – Кудажы Кызыл-Эник Кыргысович. Адай-Монгуш Даржай огул Александр – Даржай Александр Александрович, Сарыглар Бегзин-оол огул Аңзат (Алексей) – Бегзин-оол Алексей Сарыгларович. Монгуш Дүктүг-оол кызы Танова – Танова Екате-рина Дүктүг-ооловна, Куулар Чашкынмаа огул Черлиг-оол – Куулар Черлиг-оол Чашкынмаевич. Эртемденнер Монгуш Алдын-оол огул Доруг-оол – Монгуш Доруг-оол Алдын-оолович, Салчак Чылбак-оол кызы Людмила – Мижит Людмила Салчаковна, Хомушкү Сүзүкей кызы Валентина – Сүзүкей Валентина Юрьевна, Тумат Базыр-оол кызы Марга-рита – Кунгаа Маргарита Базыр-ооловна, Чооду Байыр кызы Зоя – Самдан Зоя Байыровна, Намзырай Алдын-оол кызы Уран – Донгак Уран Алдын-ооловна, Ховалыг Арапчор кызы Анна – Ховалыг Анна Арапчоровна дээр оон-даа ыңай.

Мен мында кижилерниң фамилия (төрөл бөлүү), ат-сывының канчап ынчап барганын коптарлап, чүгле шаандагы тыва езу-биле амгы үеде карышкаан айтып бижидим. Буяныг орус чон-биле

1914 чылдан холбашып, 1944 чылда шуут-ла өг-бүлө апаргаш, оларның езузун эде-ре бергенивисти айтырым ол. Ол дээр кымны-даа чемелевейн тур мен. Кандыг ат-сып алыры кижилер бүрүзүнүң хуузуна эргези-дир.

Урянхайлар (тивалар) он дөрт муң чыл ажыг үеде моолдар-биле кожа-хелбээ чурттап, сылдыстыг дээрниң адаанга хонуп, чылыг хой кезинден кылган чагы адаанга хонуп чорза-даа, таңды-урянхайлар иезиниң дылын ут-паан. Урянхай полководчулар Сүбедей болгаш өскөлөр-даа Чиңгис-Хаанга шыны бараан болуп, төрөөн чонун бүгү делегейге алдаржыткан. Ындыг-даа болза сөөлүг он тос, чээрби чүс чылдар эгезинде моолчул, тыва дүжүметтер моолдап чугаалажыр, бижири апарган. Октябрь революциязының ачызында Россияның (ССРЭ-ниң) талазынче чай-гылып, 1944 чылдың сөөлүнде ССРЭ хамаатылары болдувус. Ол кончуг эки. Чоннуң чамдыызы мону ам-даа чедир үнелевейн турар. Совет үеде көшкүн Тыва тоолзуг хөгжүлдуге четкен. Ын-дыг-даа болза, чидиргилер эвээш эвес, ылаңгыя сагыш-сеткил хоозурамы. Амгы аныяктар өгбелериниң ырызын безин билбес, хей кези билер хөңнү-даа чок. Олдээр чоннуң культуразының ыттыр тугун көдүрбейн, билбейн турары ол-дур. Иезиниң тыва дылын билбес бараскан-нар культура дугайында шуугап, харын-даа эртем ажылы бижири шенеп турар. Хөктүг-дүр бе?!

Кижилерниң төрөл бөлүү, ат-сывы чоннуң медреселиниң, культуразының аңгыланмас ужуруг адыры. Он беш муң чыл ажыг калгалар-биле харылзажып, 150 чыл хире манчы кыдаттың чагыр-газынга чорзувусса-даа, өгбелеривис моол, манчы ат-сып барык эдилевейн чораан. Ам Россияның хамаатылары апаргаш, чүге төрөл бөлүүвустуң адын эки тура-биле утуп, өске ат-сып эди-лээринге ынак апарган бис. Москвадан бисти кым-даа албадаваан. Боттарывыс доскут угаанывыс-биле чоннуң келир үеде төөгүлүг салым-чолун бодавайн, бурунгу культуравыстың дазылдарын күш-биле тура соп, чурттап чор бис. Чам-дык ада-иелер ажы-төлүн хүн бүрүнүң ажыын харап, иезиниң төрөөн дылынга өөрөтпес хөөнүг. Ол дээр бурунгу алдарлыг урянхай (тыва) чоннуң деле-гейге чиде бээринче угланган мелегей базымнар-дыр.

Бижимелим түңнелинде тываларның көшкүн амыдырал дугайында чыным редакторлары З. Самдан биле У. Донгак ийиниң бирээзи мээң төрөл бөлүктөр айытканым арында айтырыг демдээ салып каан. Бо кандай чор дээр, ки-чээңгейлиг номчуп олурарымга, шынап-ла, билдинмес айтырыглар көвей. Бо айтырыгны шагда-ла З.Б. Чадамбаның

бижээниң езугаар омактарның аттары долу эвес-даа бол. Дээди Хуралга көргөн. Түңнеп чугаалаарга, мынчага дээр төрөл бөлүктөрнүң долу аттарын безин шинчилевээр чованчыг эртемденнер болдувус.

Оолак Кара-Сал «Шын» солунга «Шаанда бистиң Тывага ниитизи-биле 48 суму (омак), 720 арбанныг 9 кожуун турган» дээр (Шын №85, 2009 ч. июль 30). Мону тодарадыры-биле Тываның төп архивинге бардым. Ында шыг-жагда ол дугайында чүү-даа чок, ТАР үезиниң архиви колдуунда политика-биле холбашкан, совет үени нургулайында ССРЭ-ниң чааандан келген саазыннар. Тываларның сөөктери боттарывыстан аңгыда кымга хамаан боор. Чүү-хөөнү билер улуг кижилер төнмээнде, бо айты-рыгны шинчилээр ужуруг бис. Оода-ла төрөл бөлүүн будап, төөредип алырга кайыын боор, хоочуннар дузалажып көрүнерем.

Бистиң институтта ажилдап турар хоочун эртемденнер, чамдык шору билги-лиг аныяктар мээң бо бижимини номчуп, боттарының бодадарын институт ху-ралыга чугаалаарын күзээр-дир мен. Бисте «Шын» солуну чагыдып, номчуп ту-рар эртемденнер эвээш. Бо чылын тыва дыл дугайында дүвүренчиг чугааларга киришкен эртемденнер, оон иштинде тыва дыл секторундан, эскербээр мен. Ол хирезинде төрөөн дылывыс дээр туржуп тур бис дээр хөөнүг хоозун чугааның херээ чүү боор. Тыва дыл азы тыва аас чогаал секторунун ажилдакчылары ажилга орусташып чугаалажыры чажыт эвес. Бир эвес тыва дылга диктант би-жидер болза, эртемденнерниң хей кези илбектелип калыр...

Черле ынчаш канчап барган эртем-деннер бис. Бисте тыва медресел бар бе азы чок бе? Аныяктар аас чогаалын, езу-чаңчылдарны чүге билбизил? Мен орус дылды хүндүлээр мен. Он хар чедир чаңгыс-даа орус сөс билбес хиремде, ону төрөөн дылым ачызында эки өөренип алгаш, 59 чыл бурунгаар өөренип тур-ганым А.Пушкинниң, Ю.Лермонтовтуң шүлүктөрүн ам-даа шээжи езугаар чугаа-лап шыдаар мен. Дүне-даа бол.

Чоргаар Чечен чазак баштыңы Р. Ка-дыровтан үлгер ап көрээлиңер. Ол чыл эвес, неделя санында чечен дыл хүнүн эрттирип турар. Кижилер бүрүзү чечен хе-вин кедип алган, чүгле бодунуң дылынга чугаалажыр. Орустар келгенде, ол-ла дораан очулдуруп турар. Төрөөн дылын билбес чеченнерни депшидер дугайында ында чугаа безин турбас. Тывалар канчап бардывыс. Ие дылын чүге хүндүлөвейн, боттарывыс медреселивис чыл келген тудум буурап туру.

Адай-Монгуш БАЙЫР-ООЛ, ТГШИ-ниң башкарыкчы эртем ажилдакчызы.

Интернетте тыва кинолар

«Быжыг тура-соруктуг тыва херээжен»

Социал четкилерде чоокку үелерде үнген тыва фильм дугайында сайгарылга болган, дээр Айдың Кууларның аажок сонурган-ыг боевиги база «Тывадан быжыг тура-сорук-г херээжен» деп фильм.

Игизиниң дугайында чугаалажып көрээлиңер. ушкун Тыва биле Моолда болуп турар. Кол маа-ызыл – Эрзин (Моол-биле кызыгаар) автоорукка нчуг орук-транспорт озал-ондаанга таварышкаш, пегеже кире бээр, аңаа оон бир будун эмчилер кааптар. Улаштыр канчап чурттаарыл? Көдээ ан бөдүүн уруг Ирина мындыг шиитпирге кээр: тыр буустар аразының бизнестин сайзырадыр. Бедик сүлдези, тыва, моол, орус омактыг эш-түн «Дүжүп бербес!» деп деткимчези фильмин эвээ болуп турар. Ниитизи-биле фильмин 50 муң кижилер көргөн. Тывага бо эвээш эвес сан-чурагай. аг туруштуг тыва херээжен кижиниң дугайында бырларны чүгле Тываның чурттакчы

а Якутия, Алтай, Моол, Казахстандан кижилер ар-тырган: «Эр хей! Черле дүжүп бербе!» – деп, Ирина Оюну деткип бижи турарлар. А Ирина хейге бил-дингир апарганынга таваар, философчу көрүш-биле харылаан:

– Бир эвес мээң-биле болган таварылга дугайында улус дыңнаан, билген болза, кажанда-даа сула сал-дынмай, бергелерге дүжүп бербейн, чурттаарыңа дуза болур дээрзинге идегээр-дир мен. Чамдык кадык кижилер безин чуртталгазынга «чарбыттынып», хому-дап орап боор-дур, а оларның холу, буду бар, күзээр болза, чүнү-даа кылып шыдаар улус ышкыжыл. Ынчап олурган херээ чок, бодунуң аас-кежи дээр кижилер боду туржур ужуруг. Мени өндүрүткөн ажыы база чок, ынчалза-даа мээң бичи төөгүм кым-бир кижиге үлгөр-чижек-даа болу бээр магат деп бүзүрөксээр-дир мен. Россияда база төрөөн Тывада инвалид улусче күрүнө бүрүн деткимчезин угландыраын күзээр-дир мен. Инвалид кижилер дээр бок эвес-тир. Ол база бүдүн-бүрүн кижилер ышкыжыл, чүгле эки деткир болза, бодунуң төрөөн чуртунга хуулгазын кандыг-даа чүлдү кылыптарыңа белең.

«Быжыг тура-соруктуг херээжен» сайгарлыкчы Ирина Оюну бо сөөктери-биле чөпшээрешпейн барып болбас.

Чааном

АНЫЯКТАРГА СҮМЕЛЕДИМ

Эрткен чылын Сергей Тыртыкович Оюнуң «Таңды – чедимчелиг байлак чуртум» деп ному чырыкче үнгөн. Бо солун номну номчуп олурарга, талыйтыр шаандагы үеден эгелээш, амгы үеде чедир төрөөн кожуунуң төөгүзүн, аңаа чурттап чораан кижилерниң намдарын тодаргай бижээни дыка чедимчелиг.

Номну бижээни делгереңгей, шынын көргүскөн, кончуг эки. Чер-чурту дээр эки чүүлдерни кылып чораан кижилер дугайында номчуурга, дыка солун. Чижээлээр, Күрседи, Танчай, Сенгижик, ол ышкыш фронтучуларывыс, Ойдунаа алышкылар, инструктор Поля, Түметей, дайынчы ужудукчулар Ензак, Хопуя, Хунан-оол дээр өске-даа сурагыч, төөгүлүг кижилерниң дугайында билип ап болур.

Ынчангаш бо ном шупту кижилерге, ылаңгыя аныяк-өскөнгө ажык-дузалыг. Төөгү ынактарга, школачыларга, студентилерге бо номну номчурун сүмеледим.

Тамара ДАНЧАЙ-ООЛ, күш-ажылдың хоочуну.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ХӨЙНҮ КӨРГЕН
ХООЧУН

Хөйну көргөн хоочуннарда үлөгер бар. Бир улуг назылыг акыйга ужуражырымга, солун чугаазын шуудуп турду. Карактары шала өлөрө берген дээрден башка, кулааның дыңнаары-даа эки чорду. Ол болза Суг-Аксы суурнуң хоочун чурттакчызы Очур-оол Бескекович Ооржак дээрзи-дир. Ооң хары ам сезен ашкан. Өөнүң ишти база оон каш-ла хар бичи.

Эрткен чылын бежен чыл болган алдын кудазын эрттиргеннер. Олар ам-даа омак-сергек хевээрлер.

— Ажы-төлүс хөй улус бис, чоннуң амыдырал-чуртталгазын улам-на нарын байдалдар тургустунуп турар. Колхоз, совхоз үезинде уйгу-чыдын чок ажылдап чораан кижилерниң, малчыннарның-даа ап турар пенсия акшазы чөгөнчиг эвээш, амыдыралга чедишпес. Бараан өртектериниң улам өрү чүткүп турары чажыт эвес. Акшаның үнези куду, муң акша-биле саттынарга, четпес — деп, хоочун шын-на сеткилинден чугаалап олурду.

Мен база ооң адаанда чеден ажыг харлыг кижиге болганымда, бо акыйның чугаазына каттыжар мен. Бензин, аш-чем, идик-хеп өртөз өзүп-ле турар. Бо бүгү байдалды эде көрүп, экижидер болза эки. Хөйну көргөн хоочуннарның чугаазы чөптүг-дүр ийин.

Сандю ТЮЛЮШ.
Сүт-Хөл кожуун.

Чылыг күзээшкннер

КАВКАЗ МӨГЕЛЕРГЕ
АЛЫСПАҢАР

Бистиң хүрежип чоруур тыва спортчуларывыска кижиге канчап чоргаар-ланмас боор, маргылдаа үезинде олар дээш сагыш аарып, идегеп олурар бис. Кавказ чоннуң мөге оолдары эвес болза, бистиң оолдарывыс Россияга, харын-даа делегейге алдаржып чоруур чадавас. Бойдузу кадыг черге өскөн оолдарывыс агаар-бойдузу чылыг-чымчак, бай-байлак, ногаа-чимис төктүп чыдар черниң оолдары-биле деңге тутчуп турары дээрге, оларның чүткүлү улуг боол турарының демдээ-дир.

Бистиң тываларның кол күш ап турар чевис дээрге хожуус эди-ле болгай. Кавказ чон база эът чиир, хой мал азырап чоруур чон-дур.

Мөге спортчуларывыска «изиг ханның» кавказ оолдарга алыспайн, тыва адын бедик тударын күзеп олур мен.

Мария ОНДАР,
мөгелерниң аарыкчызы.

Транспортка аътты
ажыглаар болза,
камналгалыг

Транспорт кылдыр аътты ажыглаар болза, камналгалыг-даа болур. Бо айтырыгны чамдык кижилер чыдып калган эргиниң амыдыралы-дыр деп бодаза хөңнү. Амгы бурунгаар депшигелиг чаартылганың үези-биле алырга, ындыг-даа чадавас харын. Ындыг-даа болза, бо айтырыг камналга талазы-биле кончуг ажыктыг.

Терге, шанаг, аът, шары бурун шагдан бээр чин сөөртүлгезинден эгелзэн, өргөн чок черлерге тудуг суурларны тургускан. Чазын андазынны аътка сөөртүп алгаш, черни чарып, илиир сөөртүп, күскү дүжүттү база аът-биле сөөртүп ап, дөртдырбаштыг «Жатка» дээр машина-биле кезип алыр чораан. Тавычалап каан тарааны аъттарга кошкаш, долгандыр «Молотилка» дээр машинаның барабанынче кирип октаар, саваңы бир талазынга, тараазы өске талазынга овааланы бээр ол-ла чүве. Сигенни кезип белеткээрде, бөлөрдө, чүгле аът машиназы, грабль ажыглаар. Шанактыг, тергелиг аът транспортун ажыглаар талазы-биле айтырыгны Тываның Чазаа чогуур хемчегни алыр боор деп идегеп ор мен.

Аътка терге, шанакты шеверлептер улус бар-дыр ийин. Аът транспортун катап ажыглаар үе келген-дир. Байырлалдар хүннеринде чонну ыңай-бээр олурткаш, эвээш-бичи-даа болза, орулга ажылдап ап база болур-ла-дыр.

Оолак КАРА-САЛ,
Чыраа-Бажы суур.

Куда байырлалдары эртти-рер деп барганда Моолче кирип, шынарлыг суй белектер, өртөз таарымчалыг тус черниң ижер суксунун садып алырывыс чажыт эвес болгай. Эрткен чылдың сес айның ортан үезинде чорук кылыры-биле Улангомче чорупкан бис. Кеннивис болур сайгарлыкчы кызывыс Улангомда моол эжиниң уруунуң кудазынга баар бис дидир. Кызылдан суй белектер садып алгаш, чорупкан бис.

Узун оруктун ыраа-даа кончуг, бараан-сараан садарда, моол эш-өөрлүг боорга эки-дир деп билдирис. Улангомга чеде бээривиске, кеннимниң моол эжи садыглажырынга аажок дузалашкан. Кижиге боду безин ажы-төлүнге идик-хепти, төрелдериниң чагаан бараан-сараанын өске күрүнеден эки өртек-биле эдере садып алыр чорду. Ол чоруп турувуста эзирек-даа, чер кезип тоянчылап чоруур-даа (бомж) кижиге көзүлбеди. Беш шак хире садыглангаш, моолдарның чалааны-биле кудаже чоруптувус. Уруун берип турар кудалар-биле таныштывыс. Өгнүң эр ээзин Отгоо дээр, дөртөн алды харлыг, аймактың Чаан мөгези, күдер шырак дурт-сынныг. Херээжен ээзи Дашням дөртөн беш харлыг, бедик уруг чорду. Олар ийилзэ кайызы-даа сайгарлыкчылар. Чаңгыс кыстыг, оозу 22 харлыг, эмчи колледжиниң фельдшер салбырынга өөрөнгөш, чедишкнниг доозуп алган. Ам ажылдаар күзөлдиг.

Болярның хериминиң иштинде бир улуг, ийи бичежек өглерни тип каан, брустан туткан бажыңныг. Улуг шөлүндө чыжыргана, янзы-бүрү кат-чимис, ногаа аймаан тарып, сайгарлып чоруурлар. Тип каан өглерниң улуунда кудаже келген чон чыгылып турар, а бичежек өгдө изиг хан, ужа-төш аш-чемин белеткеп турар. Аныяктары дыка шалыпкын дузалажып турар. Тывадан барган бисти улуг өөнчө чаладылар. Өгнүң ишти моол езу-биле дериттинген. Столдарда аш-чем, ужа-төштү салып каан. Өгнүң бир талазынга чүгле эр улус (моолдаа, тыва-даа), дужунга херээжен улус аразы ырак олурар. Эң хүндүлүг чемни боорзак деп хүлээп көөр. Бистиң мурнувуста чемнер аразында дөрт хире улуг боорзак бар, кырында янзы-бүрү шоколадтар уруп каан. Боорзакты көөрүвүске, өрүп каан чыраа кажаа ышкаш долгандыр өрүп өскөдипкен. Мындыг боорзакты канчаар чиир чүвөл дээривиске, кырындан тура бузуп чиир-ле диштилер. Дыйлагар боорзактарны

Шыдыраа спорту

ЧЕДИИШКИННЕР БАР-ДАА БОЛЗА....

Сөөлгү үеде найысылал Кызылда «Гросмейстер», «Гамбит» база Бай-Тайганың Шуй суурунда шыдыраа клубтарын ажытканы, эмчилерниң, эрге-хоойлу ажылдакчыларының, мөгелерниң аразынга шыдыраа чемпиондын эрттиргени дээрге республиканың шыдыраа федерациязының көскү ажылдарны кылып эгелзэни ол деп билип турар бис.

Тыва Республиканың экономика сайыдының оралакчызы албан-дужаалда чай чок ажылдыг хирезинде Ренат Чадамбаевич Ооржактың көдээ кожуунар Сүт-Хөлдүң Алдан-Маадырга, Бай-Тайганың Шуйга, Чадаанага болгулаан маргылдааларга барып чедип, шыдыраачыларны деткип турары өөрүнчүг. Оон мурнунда федерация даргалары ынчаар деткип турганын сагынмайн тур мен.

Бистиң келир үевис болур өөреникчилеривис Сибирь федералдыг округка, Россия чергелиг маргылдааларга чедишкнниг киржип эгелзэниге канчап өөрбес боор. Кызыл хоорайның немелде өөредилге төвүнүн тренер башкызы, «Сибирь федералдыг округка шыдырааны сайзырадырынга улуг үлүг-хуузу» деп Россияның шыдыраа федерациязының Хүндүлел бижи-биле шаңнаткан Сергей Ыймажапович Тюлюштуң өөреникчилери Сибирь федералдыг округка, Россияга чайыналчак чедишкннерлиг боол турар. Новосибирск, Новокузнецк, Улан-

Кожа-хөлбээ харылзаалар

УЛАНГОМГА КУДАЛААНЫВЫ

чиривиске, амданы дыка чаагай, холга чыпшынар үзү безин чок. Боорзактарны сөөк үзү-биле быжыра дээр. Столдарда янзы-бүрү аш-чем аразында «Чингис-Хаан», «Их Монгол», «Ерөөл архи», «Хар-хирээ» деп суксуннар биле «Шиме» деп бижиктиг моол сүт арагазы бар.

Бис кээривиске, Дашням биле Отгоонуң кудалары база чедип келген болган. Шуптузу-биле менди солушкаш, олуруп алдывыс. Бот-боттары аразында моолдажып-ла турар, кудаларның ак чемин чооглаңар дээрге, бир аныяк эр хува аяк долу таракты ырлап-ырлап бисче сунду. Ак чемни шупту амзадывыс. Куду езузунуң баштайгы хүнү «Дүгдээшкн» болган. Күдээзи эртенинде болур «Чартыктаашкын» деп езуга келгеш, душтуун чалап эккээр, оон соонда куду ресторанга уламчылаар деп, шору тывалаар херээжен кижиге тайылбырлады. Бөгүнгү дүгдээшкн хүнүгө чедир келин кыстың авазы улусту хүлээп алыр, өөнүң дээвириң сырып даараар, каастаар, оон-даа өске ажылдарын кылып дооскан турар чүве-дир.

Оолдун авазы кидистен кылган матрацтың кыдыын сырып каастааш, хаптаар. Ону хаптаарда, кунчуг кижиниң улузу ырлап-шоорлаар, ак чеминиң үстүн чажып, чалбарыыр деп дыңнадывыс. Уругнуң улузу сезон аайы-биле национал идик-хевин чүмнөп хүлээдир база болду. Шайлаашкын үезинде чүгле эр улустары алгап-йөрээл чугаалаар, ырлажып-ла турар. Бистер «Магаданчыг кежээни» ырлап бердивис. Кудаже шупту национал идик-хептиг болур, бистер база тыва идик-хептиг турдувус, харын-даа кеннивис сагындырып каан. Ынчап имнежип, самнажып тургаш, тывалап, моолдап хөөрөштивис-даа. Тывадан келген аалчыларын тускай өөнге хүндүлөп хондурдулар. Дыка-ла эки езу-чаңчылдыг, ону сагып келген чон болду. Ажылгыр, хүндүлээчел, сагыш човангыр-даа. Кудаже улуг эзирзэн кижиге-даа чок, шуут магалыг томаанныг чорду.

Эртенинде «Чартыктаашкын» деп езулал-биле куданы ресторанга уламчылаар дишти. Оол, кыс чартыктаашкын үезинде ийи бодунга даңгырак бээр. Оолдун чугаазы мындыг уткалыг, «Өг-

бүлөмниң идегелдиг камгал ханазы ээзи боор мен. Када ажы-төлүмге бүгү назынымда ынак болур мен. Амыдыралга тунчу болур мен...» дээр. Уругу «Өг-бүлөмниң ишти чылыг, чыры болур мен. Ажы-төлүмнүң кара болуп, төлөптиг иези, кады чү эжимге ынак, шынчы болуп, назь чурттаар мен...» дээш оон-да даңгыраглаар.

Бистер эртенги «Чартыктаашкын» езулалына барып шыдавадымызгаар хааптар, оруувус узун дэ йырлашкаш, айттаныптывыс. М бистерни үдеп тургаш, суй беле берип, байырлаштылар. Бо к көрүп олургаш, шаанда тывалар куданы мынчаар эрттирер тург чүге уттуп алган бис деп бодал кирер. Амгы үеде кудаже хөй у салыр, бот-боттары байырг аразында хөй акша, мал салы жип туруп бээр болгай. Өглен аныяктарның бот-боттарына д раан дыңназа, эткен сөзүңге ш зын көргүзүп, назынында каац хүндүлөжип чурттаары күзөңчигэ Уруг азы келин айтырарда, куда демей эрттирер апарган бис. У улугу бежен хире төрелинге беле кылдыр чагыын кирип каар. Ол тер, каасталгалар, ужа-төш, аы садарына чарыгдал хөй үнер. төлүн боду азырап олурар бот-и дыка берге.

Эрткен чүс чылдарның 90 чырында «Шын» солунга номчук чагаазын парлаан. Ол чагаада мы бижзэн, аныяктарны он ажыг шээ эвээш өглзэн. Бир ай болганда кы айыылга таварышкаш чок болган өртемчейге чеде бээрге, хөй ма амызынга четкен, ынчангаш хили дир дээр.

Сарыг шажын болгаш кижизиг дугайында Хонук-оол Монгуш ном үндүрдү. Кудаже чүгле ийи ужа с чүве-дир. Ам мырыңай дендеп ба моон дугайында ам-даа чугаала эде көөр болза эки деп бодаар чор «Шын» солунну дамчыштыр а сүмеден бижириң номчукчул күзээр-дир мен.

Койгунмай МОНГ
Кызыл хоо

дидишкнниг киржир боор чорду. Тываның шыдыраачыларының хары улгаткан. Аныяк шыдыраачы эвээш, Ооң чылдагааны школалар шыдыраачылар үнмейн турар да. Республика төвүндө болуп ту «Наадым», чартык финал дээр ыш оюннарның тилекчилерин дады акшалары-биле шаңап турары эл. Бурунгу оюнувус шыдыраа коммер же шилчип бар чыдар хевирлиг. Хоо шыдыраачыларны аныяктар-биле к ойнадып турары шын эвес деп сан мен. Шыдыраа федерациязы бо ай рыгларны шийтирлээр үе келбзэн!

КИРЖИР АПААР
(Баштак аян-биле)

Кызыл хоорай шыдырааны Кайгамчыктыг деткип тур. Кожууннарда байдал кандыг — Хоргап ойнаар чер тывылбас. Иван, Артур суглар Ийилзэн сүмелешкеш, Төрзэн кожуун маргылдаазы Дадывырлыг эрттирер бода

Төрзэн кожуун маргылдаазы Төөгүде дадывырлыг эртип көрбзэн Бурун оюн шыдыраавыс, Бурган өршээ! Коммерцияже шилчип Чартык финал, финал оюнна Чаа дүрүмде дадывырлыг. Аныяктар, спорт сайыды Анаа ийинде артып каар. Кызылчыларга эки-ле ыйнаан, Кылаштап келгеш, ойнай бээр. Кожууннарның даргалары Көрдүңгөн акша чок дээр. Кожууннар шыдыраачылары Көрүп орбас, киржир апаар. Сөөлгү көпөезн чыып алгаш, Хөөкүйлер ойнай-ла бээр.

Ондар ЧАМБЯ
Ак-Довурак хоор

Эрткен дүне база-ла өске оран-чорупкандан бээр 6 чыл болган эжимни, өөм ээзин дүжөп хондум. Мээң чуртталгамда тынар агаарым, өлөң-чүрээм-биле дөмей чораан эжимниң Амилат Каң-оолович үжүгеттиң дугайында бижиксе-дим.

1969 чылда төрүттүнген, бо чы-мугур 50 харлаар турган. 1987-да Барыын-Хемчик кожуунун Ак-барлык ортумак школазын дооскан. Еникчи чылдарында спортка аажок үлүг. Мячилик хөккееге Тывага ат-адиңмиреп турган Аксы-Барлыктын кандазының хаалгачызы чораан. 5 харлында-ла улуг эр спортчу-командазының составынче кирген. Арлында Тыва АССР-ниң хөккөй чылдазының чемпиону болган. Ооң аткалы болур хөрзэнге астып, кедип кызыл өңнүг вымпелин болгаш та улуг чедишкенинери болур янзы-хүндүлел бижиктерин, грамотала-келер салгалдарывыс көрүп чорзун шыгжап, кадагалап чоруур мен. Ады чурттап бергенивис база дыка тиг, солун дүрген болган. 1994-а хөй эш-өөрүвүс чыылган черге ралдажып, таныжып алган бис. Бо-өөрүмге, аажок арыг-силиг, чараш-рин арын-шырайлыг оол болган. Өл-чодуптар чүве тыппайн баарымга, анындан думчук аржыылы уштуп-эн. Ону чаптап, чарашсынып, кайга-аан мен.

Оң соонда хоорайга бо-ла ужура-таваржы бээр апарган бис. Ол үеде-лдың №1 профессионал-техниктиг ишениң бир өрзелинге чурттап-ан мен. Ол-ла күзүн кезээликтей-кижи эжик соктаан. Өрзелим эжиин-диптарымга, орук чоруурда тудар-чүктөп алыр сумка тудуп алган, апат эжик аксында тур де. Мээң-биле-диплешкеш, өрзэлче эрткеш, целло-фанеттен огурец, помидор, картошка-лаш, стол кырынче салып кааш: «Мээң-биле кады чурттаар дээш кел-» деп бо.

Өөмүң аай-бажын тыппайн, адаанда-арга барып маңнап четкеш, чугаа-ымга: «Бо оолду эки билер мен. Авазы-ң суурувус Ийме чурттуг, чоок-ивис болур. Ачазы улуг эрге-ду-зыг ажилдакчы чораан. Шериг-оол-кикович-биле кады ажилдап чо-Дыка эки өг-бүлениң чаңгыс арткан-ур. Ачазы-биле кыс дуңмазы аар-га таварышкаш, чок болганнар — таалады.

Чаар-ла олуржуп ап, чуртталгавыс-ы тудуп эгелзэн бис. Аажок топту-гнын, мөзү-бүдүштүг, кылбас-тут-вези чок, шевер холдарлыг кезээ-болган. Кайы хамаанчок, артык, хөй-а база хөңнү чок. Бир-ле хун кады-га олургаш:

«Мээң-биле чурттап-ла чор бис. Улус-ноларда бот-боттарыга «ынак-деп ынакшылын илередип турар-Сээң меңээ хамаарылгаң кандыг-С кижии сен аан?» — деп айтырымга: «Лебтен артык, аш-чемден артык-тен — деп хары берген.

Дыг харыны кым манап олурган-бар-шаам-биле каттырган мен. И чыл чедир чурттап чорувуста, «Ян-Хемчик кожунда адазының-дери:

«Давас кудаларывыс чедип кээр, исти эккеп, таныштырар сен — деп, мчыдып, дыңнадып туруп берген. «Ап турар черивистен элчеглиг-алгаш, бадыптывыс. Кызыл-Маж-баргаш, бир дугаар хунүвүсте-ле-Ибинадының аалчылар бажыңга-уп, бир өрзэл ап алдывыс. Ол үеде-иң өөрзэни ол хире турганы ол ирги-гнитофонувустун үнүн алгыртып-орун кырынче үне халааш, шурап-танчылай берди. Мен база эжим-үнүп, орун кырынче үне халааш,-ла эгелзэн мен. Шаавыс төндүр-самнап, хөглөп алгаш, баарывыс-каттырышкан бис.

Тенинде чурумалдыг каас-ча-ойдустуг Муңгаш-Ак деп черде-ның шаг-төөгүдөн бээр чуртунга-вис. Шөлзэниң каш санныг хонук-рыг-агаарлыг, бойдус чурумалдыг-ынчаар-ла билдиртпейн эрте-

Дулгуяк кижиниң сеткил-хөңнү

ЭРГИМ ЭЖИМ ДҮШКЕ КИРДИ...

өгбезиниң чуртунга боттаны берген болду. Эжимниң төөгүлүг чер-чуртунуң улуг ховар белээ ол болган-дыр деп амгы үеде бодап чоруур мен.

— Өпөялыг болур деп барган-дыр бис — деп эжимге ол чылдың май айда чугаалаарымга, «Дүрген хүрээже бараа-лам» — дигген. Хемниң оң талазынга тур-ган хүрээге барып, тейлеп чүдүп алгаш, кылаштажып олурар:

— Сен чүнү бодап тейлеп турдун? — деп айтырымга,

— Өпөяавыс оол болзун деп йөрзөп турдум — деп харыылады.

Үр болбаанда кыс хиндиктиг уруувус-даа төрүттүңүп келген. Ол бичиизинден эгелзеш-ле ачазынга:

— Селемеден кылып берем, машина-дан садып берем — деп, дилээр уруг бол-ган. Бедик черлерже халбактанып үнер, оолдар-биле ойнаар, бокс сонуургаар кыс болуп өзүп олурган.

Уруунче көрүп алгаш:

— Мээң холдарымны, буттарымның салааларын дөззэн, ачамның думчуун дөззэн деп аажок чассыдар турган. Садик барып турар үезинде ачазы мойнунга олуртуп алгаш, барып чедирер. Төлүңге ынак адапар черле ховар турган боор деп бодап чоруур мен.

Ачавыс аажок кашпагай кижии. Кады ажилдап чоруур эштери болганчок-ла артындан теннис ойнаар бөмбүктү ок-тай кааптар. Артында карактарлыг-биле дөмей, хая көрбейн сегирип алыр турган. Боду шилгедек болгаш семирингенге, артык деңзиге хөңнү чок чораан...

Ындыг ийи бодувуска чок, үнелиг чуртталгавыс, аас-кежиивис хенертен 2013 чылдың февраль 1-де үстү берген, кады чурттаан эжимни, уруумнуң адазын кезээ мөңгөде оскундум.

2013 чылдың январь 31-де кады-кожа эдержип чоруур эштеривистиң бажыңга оларның эдержири ашак кижиниң 60 харлааны байырлал болур, аңаа келиңер деп чалалга алдывыс. Ол хун черле кайгап ханмаан мен, сеткилим-ге бир-ле чүве чедишпес, саарзык, анчыг болуп турар. Төрүттүнген хун болур деп турар черже барыксавазым база кончуг. Акша-шалың база үнмээн, ону манап тур-ган үевис чүве. Ачавыс ажилдааш, орай кезээ 9 шак ажып турда чанып келген.

— Чалалгаже барбас бис бе, шалың база үнмээн-дир. Ооң соонда белек-се-лектен садып алгаш, барыптар-ла бис ыйнаан, эжим — деп чугааладым.

— Бодум база шылап, могоп туруп-каным аттыг. Ынчалза-даа ам канчаар, чалап каарга, барбаска эпчок боор. Хол шагынган азап каайн, акша-шалың үнерге садып бээр мен, аңаа баргаш үр болбайн, дедир чанып кээр бис — деп, ачавыс чугаалады. Ажилдааш келген кижиге аш-чем чылдып берип, эде кет-тинип турувуста, 11 шак ажа берди.

Өөм ээзиниң шылап турупканы чөп. Декабрь, январь айларда орта дыштаныр хуннер-даа чок болган. 45 градус чедир чыккылаа сооктарда сантехник кижиниң ажылы уйгу-чыдын чок болур. Ында-мында одалга системазы чара тепкен, изиг, соок суг аккан дээш кыйгыртып, келдиртип-ле турар.

Ол кезээ 60 харлаан байырлалче чалаан улус база долгап туруп берген. Барып чедер ужурга таварышкан бис. Эштеривис бажыңга дүнекиниң 12 шак үезинде чеде бердивис. Аш-чеми харын-даа арткан, арага-хымызы төнгөн улус болду. Эзирик кижии-даа чок болурга, дыка амыраан мен. 1 шак үезинде чанар дээш белеткенип турувуста, 60 харлыг ашактың кадайы (ол ынчан 38 хире харлыг турган) ачавысты үндүр имнеп-ти. «Таакпылаары ол-дур» — деп бодап олурарымга, сагыжымның чиктии аттыг.

Үнүп келгеш, көөрүмге, мээң эжим карманнарында бар турган акша-көпеез санан турар. Ашактың кадайы:

— Садыг четкеш, дыңзыг пиво садып алыр дээш, силерниң өөңер ээзинден акша дилеп тур мен, чалап алган улузум-га кудуп берген болзумза — деп чугаалап-ды. «Ол херээн кайыын чааскаан кы-

ол-дур, арага-дарызын-даа чедир садып албайн, өске бажыңнарга төрүттүнген хун эрттирип алган» деп бодап, иштимде хыйланмышаан, эдерип чоруптум.

Садыгга четкеш, чадаг кижии эртер черге кылаштажып келиривиске, оруктуң ынды-бетинден ийи машина уткуштур халдып кел чор. Орук кыдында туман-нап база турар. 60 харлаанын эрттирип турар ашактың кадайы, хенертен ийи машина аразынче маңнапты.

Бистиң ачавыс ол херээнниң соон-дан халааш, чүгле оруктан үндүр идип четтигипкен, бодун удур келген бир машина үстүрүпкеш, сөөртүп алгаш, улаштыр-ла дүрген халдып чорупту.

Оруктуң бир кыдынынче көөрүмге, ол кадай кемдээшкн-даа албааны илдең — эът-кежи бүдүн-бүрүн турар. Шупту чүве карак чивеш аразында болган. Машина соондан маңнап-ла кагдым. Элзэн 200 хире метр черде ачавыстың бир ийи уштунуп калган, бодунуң ак-сындан хан төктүп чыдыр. Бир эртип чыткан машинаның чолаачызы доктаап турупкаш:

— Дүрген бээр олурар, эмнелгеге чедириптейн, секунда, минута безин үнелиг болгай! — дээрже чоруптувус. Ол аныяк оолдун адын Шораан дээр болду. Амдыгаа чедир ол буянның оолдун амы-дырал-чуртталгазынга ак орукту күзеп, аас-кежикти йөрзөп чоруур мен.

Ол-ла үеде уруум долгай берди: — Авай, ачам кайыл, сагыжым дүргөдөп тур! — деп айтырды.

Дүрген дуза чедирер станцияга чедип кээривиске, херим иштинде хар кырында чыдар ачазын уруум ыглап-ыглап, шуглап турду.

Ачазы уруун:

— Кортпа уруум, уйнуң-уйнуң уруум-ну — деп бар шаа-биле чугааланырга, ак-сындан хан шурап, көвүктөлип-ле турар, чугааланырга безин шаптыктыг болду.

Бо амыдырап келген чуртталгазында кандыг-даа кижиге чүгле экини күзеп, ду-залажырын бодап чоруур багай ачавыс, удур-дедир кел чораан ийи машина ара-зынче халый берген херээнни камга-лаптайн, мен дүрген, шимченгир спортчу кижии болгай мен, «реакциям» чедер деп сөөлгү секундаларда бодапкан хевирлиг.

Ол-ла дүне эмнелгеге ачавыс кезиш-кинни шыдашпайн барган. Эмчилерниң үндүрген түңнели-биле алырга, мага-бодунда чаңгыс-даа бүдүн орган артпаан, шупту чуурлуп бузулган, сөөктери база сынган болду. Ол хирезинде-ле сөөлгү күжүн чыып алгаш, уруун коргутпазын бодап, чассыдарын оралдажып чыткан. Кээрденчиг эжимни, кижилерге кылган багы бар звес.

Баштайгы 3 чыл ишти дыка-ла берге чораан. Дүннер-хүннерниң, шак-үениң эртпес, чылбас деп чүвезин. Сактырга, дыка хөй үе эрте берген, а херек кырында көөрүңге, чүгле бир шак эрткен болур. Даң адып, хун үнерин манап, сонга пөзүн бакылап, чер чырырын манап кылаштап тура хонар мен.

Кыш дүжерге оон-даа берге: соок чер адаанда доңуп чыдыр боор деп бодаар мен. Ханы четпес анемиялыг болгаш, кыжын доңуучал кижии, ону сактып келир турганым чадавас.

Төрелдер хунун четтикпейн манаар турдум. Чевээңге баргаш, чанынга олур-уп алгаш, өөрүшкү, муңгаралым тө каап алырымга, сагыжым ажый бээр.

Ажыл шагы доостур чоокшулап турда бодум эскербес, баалыңныг ак сакпыңга долдур-ла эът дүлгөш, мүн кылып, сонга өттүр кээр оруунче көрүп алган, манаг-зынып олурар турдум. Сактырымга-ла, ажилдааш бажыңынче бо-ла кире халып кээр.

Өөм ээзи-биле кады чурттап бергени-висте, бир неделя болганда, авазының бажыңының эжиин ажыда-ла:

— Авай, быдааң бар бе? — деп алгыр-ган дээр. Авазы:

— Кеннивис чем кылып билбес кижии болду бе, огулум? — деп айтырарга,

— Эртен эрте үске хаарган дагаа чуургазы, дүште үске быжырган эът, хаарган картошка — деп

харылаан дээр.

Ооң соонда-ла багай эжимге үстүг-чагыг эът дүлгөн болгаш далган үскен мүн азы быдааны мээң хайындырып бээрим чаагай чаңчыл апарган чораан.

Эжимни манагынып, хайындырып ал-ган мүнүм ижип чадап, «өзүм карарып», баскыратпазы-биле ыттарга чалап бе-рип турумда, кара баарым ажыңайнып келир, сактырымга-ла, ачавыс аштап, чем чиксеп-даа чыткан ышкаш болур.

Багай эжимниң хар-назыны дөгүп, аарыг-аржыкка таварышкан турган болза канчаар. Үүлөзи ындыг-ла болду бе, деп бүдүү белеткенип-даа олурар турдум ыйнаан. Чаңгыс үе дээр аары бар звес, каң кадык чораан кижии.

Кандыг-даа үеде бот-боттарывыстан халбактанчып, камгаланчып чорааш, бергелерге торулбайн чурттап келди-вис. Бо удаада хайлыг баык кижиниң машиназының дугуйларындан камгала-нып шыдавайн бардывыс.

Чараш, бүзүрелдиг кады чурттаан эжим, уруумнуң адазы-биле бодап чо-раан күзелдеривис, амыдыралда салган сорулгавыс боттанмайн каржызы-биле үстү берген, ачавыстың чылыг куспаан-дан кезээ мөңгөде адыра соп каапты.

Чаңгыс уруунуң ажы-төлүн бут бөм-бүү, баскетбол, хөккөй спортунга хандык-шыдып, өөредир мен деп бодап, күзеп чораан кижии. Кезээде бир-ле чүве кылган туткан халып чоруур, чуртталгага дыка ынак чораан эжимниң күзелдери бүтпейн барган кээрденчигин, хомуданчыын.

Хоорайның кайы-даа чүгүңге чоруу-румга, уруум ачазының чазык шырай-арны, хүлүмзүрүү бо-ла көстүр. Эрткен үелеривисте найысылал Кызылга кандыг ажыл-херек бүдүрер дээш кээп турганы-выс, чүнүң дугайында чугаалашканывыс чурттунуп келир.

Уруувус чараш кыс болуп өзүп келгеш, соңгаар өске хоорайже өөренип чоруур деп турда, «Ye-чергең оолдар бар-дыр, таптыг төлөптиг кижии тып алдың бе?» — деп айтырымга:

— Ачам ышкаш кижии көрбөдим, авай — деп хары берген.

Мээң өөм ээзин таварып каан маши-наның ээзи дыка үр үе дургузунда маши-назын гаражка шыгжап, чажырып тургаш-даа, дөмей-ле туттуруп алган.

Ындыг-даа мөзү чок ада кижии черле көрбээн мен. Үүлгөткен херзэн хоойлу мурнунга харыылаарындан корткаш, эгезинде автомашинаны мен звес, оглум башкарып чораан деп меге өчүк берип, хөрлээш туруп берген. Истекчилер ону кичээңгейлиг хынап, шыңгыы ажылды чоруткан соонда, огу өске черге турганы билдинип келген. Ол ышкаш «Эртип бар чораан кижилер даш октапкан деп бода-дым» деп база өчүк берген. 1 метр 72 см даш канчап турган боор.

Машиназынга кижии ылдыртына бээр-ге, ол дораан доктаап турупкан болза, бертик-межел-даа болза, мээң өөм ээзи дириг артар турган. Болган херекке буруулуг кижии өг-бүлөзи-биле өршээл ди-леп, кажыдал дээш үндүрген шүүделди (материалдыг, моральдыг когаралды) төлээрин аазаарга, бүзүрээш, кеземче херзэн оттурарындан ойталаан бис.

Оон бээр ам 6 чыл эрте берди. Ол ашак-кадай моральдыг-даа, материал-дыг-даа когаралды эгитпээн. Хамык ужур акша-төгериште звес. Сагыш-сеткилдиң когаралын, муңгаралын кым-даа акша-биле эгидип шыдаар звес.

Таныыр, билер улустан сураглап, дыңнаарывыска, биске деңнээрге, өг-бүлөзи бүдүн-бүрүн, чурттаар оран-са-валыг, машина-балгадын солуп мунуп, аас-кежиктиг чурттап чоруурлар.

Багай эжим, чаңгыс төлүм адазы ди-риг турган болза, та канчаар каттыржып, азы маргыжып оорар бис. Уруум адазының мээң-биле чурттап эрткен кыска амыды-ралын өөрүшкү, муңгарал болгаш хому-далым-биле бижип кагдым. Бо чүүлдү номчааш, машина-балгат мунуп чоруур чолаачыларның чамдызы боданы бээр ирги бе деп идегээр-ле кижии-дир мен.

Эрткен дүне база багай ачавысты дүжөп хондум... Авазының чаа чугайлап каан бажыңында аякта быдаа ижип олур-рар, чугаалажып олургаш, эскереримге, карааның чаштары чем ижип олурар аяанче ылгын-ылгын шуужуп кирип турар болду. Кижии өлзе-даа, сүнезини дириг чо-руур дээр. Багай эжим чедир чурттаваан назынынга хомудап чорууру ол боор.

Людмила САТ.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Информационное сообщение о проведении аукциона по заключению договора аренды земельного участка из категории земель — населенных пунктов.

Администрация Чаа-Хольского кожууна на основании постановления «О проведении открытого аукциона на право заключения договора аренды земельного участка» № 55 от 08 февраля 2019 года извещает о проведении открытого аукциона.

Аукцион состоится 26 марта 2019 года в 15:00 ч. в администрации Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, на 2 этаже в зале заседаний.

Для участия в торгах допускаются физические лица и юридические лица. Один заявитель вправе подать только одну заявку на участие в аукционе. Заявка на участие в аукционе, поступившая по истечении срока ее приема, возвращается в день ее поступления заявителю.

- предмет аукциона: заключение договора аренды земельного участка на 5 лет.

Лот № 1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. 60 лет Октября, д.18, общей площадью 2000 кв.м., кадастровый номер 17:14:0101028:979, разрешенное использование — объекты придорожного сервиса, категория земли — земли населенных пунктов.

Начальная цена — 4500, Размер задатка — 900, шаг аукциона — 135.

По лоту № 1 ограничений и обременений в использовании земельного участка нет.

Заявки на участие в аукционе принимаются по рабочим дням с февраля 2019 г. по 21 марта 2019 г. в отделе по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского района по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина д.8, с 9:00 ч до 18:00 ч. (перерыв с 13:00 по 14:00)

Сумма задатка должна поступить на расчетный счет организатора торгов до 18:00 ч 21 марта 2019 года. (КБК 00000000000000000510, УФК по РТ (Администрация Чаа-Хольского кожууна), ОТДЕЛЕНИЕ - НБ Республики Тыва, ИНН 1715001332, ОКТМО 93656440101, БИК 049304001, КПП 171501001)

Для участия в аукционе претендент должен предоставить одновременно:

- 1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукционе с указанием реквизитов счета для возврата задатка;
- 2) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);
- 3) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица;
- 4) доверенность на лицо, уполномоченное действовать от имени заявителя при подаче заявки на участие в торгах;
- 5) документы, подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на Интернет-сайте администрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.rtyva.ru/> и на официальном сайте РФ для размещения информации о проведении торгов torgi.gov.ru

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум» объявляет набор на курсы

Бухгалтер малого предприятия с ведением учета в 1С Бухгалтерия
готовка — 1 месяц
Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия — 2 неде
Оператор ЭВМ — 2 недели
Основы работы в сети интернет — 2 недели
Секретарь делопроизводитель — 2 недели
Слесарь по ремонту автомобилей — 1,5 месяца
Тракторист-машинист категории «ВС»
Фермер-предприниматель — 1 месяц
Фотошоп — 2 недели
Электросварщик - подготовка, переподготовка на разряды

Начало работы курсов по мере комплектования групп.
Справка по телефону: 2-72-32; 8-923-551-84-88; 8-923-263-17

ХАВАН ЧЫЛЫНГА ЙӨРЭЭЛ

Эгээртинмес эртине дег эрги чыл-даа чаларады,
Чалама дег Чаа чылды чылыг, чымчак уткуп тур бис.
Магаданчыг Ыт чылы менди-чаагай эрте берди.
Кайгамчыктыг тодуг-догаа Хаван чылы моорлап келди.
Кезээ шагда өргэзвиске кежик-чолду сөңнеп турзун!
Азыраан мал арбын болзун, ажи-төлдер кадык болзун!
Ак-ла чемнер байлак болзун, арбай-тараа чаагай үнзүн!
Үнген-үнүш сырый болзун, үер-чайык ыңай турзун!
Агып чыдар кара суглар аржааннар бооп, эм-таң болзун!
Арга-эзим, алаак черге, буурул баштыг тайгаларга
Аңы-меңи сыңышпастан, мандып өзүп, хөй-ле болзун,
Айыраң-чайт чечек чимис, черниң кырын шыва алзын!
Тендиш дивес делегейге чаа-чалбак өөскүвезин!
Тайбың чаагай ажил-ижи дескиндир хөгжүп турзун!
Багай-согай чүүлдерниң баар оруу муңгаш болзун!
Эки чүүлдер эдек сыңмас элбек турзун, курай-курай!

Владимир ХОВАЛ
Бажың-Алаак су

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации, **Шойзат Альберта Доктууевича** о предоставлении земельного участка в аренду на 49 лет из земель сельскохозяйственного назначения — ведение личного подсобного хозяйства на полевых участках, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко «Бичи Кызыл-Даг», общей площадью 20000 кв. м. с кадастровым №17:14:0701004:8 (Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 06.03.2018 г. № 184).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 21.03.2019 г.

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации, **Тамдын Ренада Маннаевича** о предоставлении земельного участка в аренду на 20 лет из земель населенного пункта для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, переулок Дорожный, дом 14, с общей площадью 1000 кв. м. с кадастровым № 17:14:0101025:741

(Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 02.07.2018 г. № 484).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 21.03.2019 г.

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации, **Кара-Сал Эдуард Чечек-ооловича** о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного назначения для ведения личного подсобного хозяйства на полевых участках, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко «Ыртаакы», общей площадью 20000 кв. м. с кадастровым №17:14:0000000:213

(Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка 09.11.2018 № 711).

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Чаа-Хольского района принимает письменные возражения по данному заявлению и для ознакомления со схемой расположения земельного участка обратиться по адресу: Республика Тыва, Чаа-

Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8 в, от по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна. Дата окончания приема заявлений 21.03.2019 г.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна **Кенден Х.**

Администрация муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» извещает возможности предоставления в соответствии со 39.18 Земельного кодекса РФ земельного участка в аренду на 20 лет из земель населенных пунктов расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Булунар, ул. Кыргыз Шивит-оол, дом 1 «г» с кадастровым номером 17:14:0000000:216, общей площадью 1500 м., разрешенное использование для индивидуального жилищного строительства (Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 23.11.2018г №75) Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8 в, от по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-12-18. Дата окончания приема заявлений: 21.03.2019

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна **Кенден Х.**

солуннуң сайтызы: shyn.ru / электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 13456 экз. Үндүрүлгөнің тиражы: 445

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагбы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЈАНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтилер-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д. Бүтүш).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАУ РТ «Редакция
газеты «Шын»/лсч 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.
Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанчыл Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херчилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге парлан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның
торларының бодалдары редакцияның туружу-бу-
дүүлөйүн барып болур. Айыттыг саннары бол-
еске-даа фактылары, дыңдагылары дээш автор-
боттары харылзаа.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлагже дужаганы:
график езугаар — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонго долга